

84(2=411.2)/52

C166 D1

16

М. Е. Салтыков-Щедрин

ЧӨРЧӨКТӨР

Горно-

*

БКИ

25291.

*

P1
C 16

М. Е. САЛТЫКОВ-ЩЕДРИН

ЧӨРЧӨКТӨР

1005
2500 ✓
ИМЕ
БОГАШЕНО

Горно-Алтайский институт
* БИБЛИОТЕКА *

Горно-Алтайский
книжный издательство
1954

84(2=411.2)/52-95

© 166

A7224

БУ РА «Национальная
библиотека
имени М.В. Чевалкова»

5-С-ЦМЕ-У

23. 06. 2016

КИРЕ СӨС

Улу орус писатель-сатирик Михаил Евграфович Салтыков-Щедрин литературанын историзына кааннын кату-казыр жаңын ла онын ишкүчиле јаткан албатыны кулданганын күүн-кайрал јок электеп ле илезине чыгарган писатель болуп кирген.

Революционный демократтарла жаңыс өйдө иштеген, Белинскийден үренген ле Добролюбовтын, Чернышевскийдин ле Некрасовтын нөкөри болгон Салтыков-Щедрин бойынын сатирический произведениелериле кычырачыларды күүн-санаалу болор эдил, каан жаңын көрөр күүндери јок болор эдип воспитывать эткен, оларды јадын-јүрүмде сүрекеј јаан кубулталар болор деп ижендирип турган.

Салтыков-Щедрин кандый ла јаман кылыктарды коскорып илезине чыгаратанына бойынын сүрекеј јакшы чөрчөктөринде јединип алган. Чөрчөктөрди ол жаантайын бичип туратан. Је чөрчөктөринин көп сабазын ол 80-чи јылдарда бичиген, 80-чи јылдар — реакциянын сыраңай ла тыгып келген тужы, кандый ла тирү санаа-шүүлтени токтодып, кандый ла озочыл ла өзүмдү шүүлтелерди ле бичиктерди цензура токтодып турган тужы болгон. Салтыков-Щедрин бойынын чөрчөктөринде керектин аайын чике айтпай, бултаартып та бичиген болзо, ол каан жаңыла күүн-кайрал јок тартыжуны ондо до өткүрген. Онын чөрчөктөри политический терен шүүлтелү. Ондо јүрүмнен алынган кандый ла сурактар керегинде бичилген. Салтыков-Щедрин бойынын чөрчөктөринде не де керегинде айтканда, онын кааннын жаңын илезине чыгарып турган үни јарт угулатан.

Баштапкы ла катап 1869 жылда кепке базылып чыккан «Бир жокту кижги эки генералды азыраганы керегинде чөрчөктө» бийлеп турган класстынг улустарын—бойынды бастыра жүрүмин регистратурада өткүрген эки генералды писатель күүн-кайрал жок шоодып, электеп туры. Салтыков-Щедрин омордын тенексү, көндөй сагыштарын, нени де эдип билбесин, нени де эдер аргазы жок болгонун ла өскө улустынг күчин жип жүргендерин электеп, шоодып жат.

Нени де билбес ле нени де эдер аргазы жок генералдарга удурлаштыра чөрчөктө тапкыр, керсү сагышту, нени ле эдип билер, керек дезе эки алаканына мүн де кайнадып билер, жокту эр кижги көргүзилген.

Бу чөрчөк, албаты бойы тапкан чөрчөктөрдий ок, каткынчылу бичилген.

Бийлеп турган класстынг жаманын илезине чыгарып турган санаа-шүүлте «Кийик помещик» (1869) деп чөрчөктө база бар.

Тенексү помещик крестьяндардан чек айрылар деп сананып алган. Омордон айрылала дезе, бойы кийик андый боло берген. Ол чек нени де эдип билбесин, жалчызы—Сенька жокко нени де эдип болбозын билип турган чычкан да омонг коркубай жат.

Обществодо эн жаан иш бүдүретен 'ийде-күч—крестьянин болуп турганын, оны дезе бийлеп турган класстар жаба базып, кулданып ла жаман көргилеп турганын Салтыков-Щедрин бойынын чөрчөктөринде жарт көргүзет.'

Писатель «Ойгордон ойгор одорок» (1883) деп чөрчөгинде общественный жадын-жүрүмнөң ырап, жайым учун туружарынаг туура туруп, бойынын ичегенине кирип алган, бир де амадузы жок кижини көргүзет.

«Ойгордон ойгор одорок» деп чөрчөктө Салтыков-Щедрин жадын-жүрүмди кубултары учун революционный тартыжудан туура турган ла реакциядан коркыган либерал-интеллигенттерди шоодып, ачу-коронду электеген.

«Айу воеводството» (1884) деп чөрчөктө писатель каан башкарган Россиядагы бастыра бюрократический башкарунын — сагызы тутак Каракула-каанныг ла онынг жуук болушчылары — Эштектен ала журт жерлерде калжу жаман кылыктар кылынып турган I, II ле III Топтыгиндерге жетире көргүзет.

«Коянга» (1885) деп чөрчөктө каан башкарузы туужында күчи жетпес иштерди эдип турган ла базынчыкта

јаткан албатыны көргүскен. Иштеп турган улустың жадын-јүрүми керегинде јүк ле калырап турган пустопляртар бу чөрчөктө база көргүзилген. Салтыков-Щедрин пустопляртарда либералдарды, народниктерди ле крестьяндар керегинде јүк ле калырап, је олордың жадын-јүрүмин јарандыраы јанынаң бир де неме эткилебей турган өскө дө улусты көргүзет.

Бу јуунтыда Салтыков-Щедринниң тоолу ла чөрчөктөри берилген. Је улу орус сатирик, революционный демократ писатель каан жаңының јаманын илезине канайда чыгарганын алтай албатыга билип аларга бу да чөрчөктөр болужар.

Г. М. Маленков Партияның XIX-чы съездине ВКП(б)-ниң Төс Комитединиң ижи керегинде отчетный докладында айтканы: «Ичкери барар движениени буудактап турган бастыра јаманды, чирип, өлүмжиреп калгандарды јүрүмненг сатираның от-јалбыжыла чыгара өртөп тургандый советский Гогольдор ло Щедриндер биске керектү».

Бу сөстөрдө Гогольдыҥ ла Щедринниң сатиразын бийик баалап турганы айдылган, советский литературада сатираның өзүп тыгырында бу писательдердин жаан учуры көргүзилген.

М. Бочаров.

БИР ЈОКТУ КИЖИ ЭКИ ГЕНЕРАЛДЫ АЗЫРАГАНЫ КЕРЕГИНДЕ ПОВЕСТЬ

Јердинг үстинде эки генерал журтап јаткан. Је олор экилези јенил санаалу болгон учун, узак өй өтпөй туруп, чортоннын јакарганыла, мениг күүнзегенимле кижиде јүрбеген ээн ортолыкта боло бердилер.

Генералдар бастыра бойынын јүрүмин кандый да регистратурада иштеп өткүргендер; экилези ол ло регистратурада чыккан, ондо өскөн, ондо ок карыгылаган, онын учун олор нени де билгилебейтен. Көп сөстөр дө билбейтендер. Олордын јакшы билетен сөстөри мындый болгон: «Мениг јаан күндүүме ле берингениме бүдигер деп айтканымды слер угыгар».

Регистратуранын керек јогын көрүп, оны јоголтып салала, эки генералды јайымга божодып ийгендер. Штаттын улустары эмес болуп, олор Петербуртта, Подьяческий оромдо эки башка квартирага көчүп алдылар, кажызы ла курсак белетейтен кижилү болгон, пенсия алып туратандар. Је олор кенетийин ээн ортолыкта бололо, сйгонып келеле, көрүп турза: экилези јангыс јуурканнын алдында јаткылары. Баштап олор нени де билип болбой, олорло не де болбогон неме чилеп, куучындаштылар.

— Слердин превосходительство, мен бүгүн саг башка түш түжендим — деп, бир генерал айтты, — көрүп турзам, мен кандый да ээн ортолыкта јаткан эмтирим...

Айдып ла ийген бойынча, кенетийин тура јүгүрди. Экинчи генерал база тура јүгүрди.

— Кудамай-май! бу не мындый! бис кайда! — деп, бойынын үндеринен башка үнле кыйгырыштылар.

Бу мындый учурал чын болуп турган ба, айса, төгүн

бе деп билерге, олор бойы бойлорын тудуп көргиледи. Бойы бойлорын токунадып, бу мындый жеткерди түш јеринде көрүп турган деп бүдүнерге албаданза да, кунукчыл айалгада болуп калгандарына бүдерге келишти.

Олордын алдында бир јаны јаар талай чөйиллип калган јатты, экинчи келтегейинде — бир кичинек јер, ол јердин ары јанында база ондый ок учы-куйузы јок чанкыр талай эмтир. Регистратураны бектегениненг бери генералдар баштапкы ла катап ыйлашты.

Олор бойы бойлорын көрүп турза, түнде уйуктаарда кийетен чамчалу, мойындарында бирден орден танылган эмтир.

— Эмди ле кофе ичсе, јакшы болор эди! — деп, бир генерал айдып, је бойыла не болуп турганын эске алынала, экинчи катап ыйлап ийди.

— Бис нени эдерибис? — деп, көстинг јажы өткүре айтты, — эмди бис доклад бичизебис, ононг кандый туза болор?

— Мындый болзын — деп, экинчи генерал каруузын берди, — слердин превосходительство, слер түндүк јаар барыгар, мен дезе түштүк јаар барайын, эниргери ойто ло бу јерде туштажарыбыс, айса, нени-нени таап аларыбыс.

Түштүк ле түндүкти бедредилер. Начальниктин айткан сөстөри санааларына кирип келди: түндүкти табарга турган болзон, күнбадыш јаар баштанып тур, ол тужында, бедреп турган јерин он колын јаар болор. Күнбадышты бедрей бердилер. Мынайда тургылайт, онојдо тургылайт, је бастыра јүрүмин регистратурада өткүрген учун, нени де таап болгылабайт.

— Слердин превосходительство, слер он јаны јаар барыгар, мен дезе сол јаны јаар барайын, онојтсобыс артык болор! — деп, регистратурадан өскө, военный кантонисттердин¹ школында каллиграфиянын² үредүчизи болгон, онојткондо, эмеш санаалу болгон бир генерал айтты.

Айтканы — эдилген. Бир генерал он јаны јаар бардала көрзө: агаштар туры, агаштарда дезе јүзүн-јүүр јилектер бар эмтир. Генерал бир де яблоко болзо, үзүп аларга албаданды, је бастыра јилектер

¹ Кантонист — солдатский јамы.

² Каллиграфия — ару бичири.

бийик өзөт, онойдордо, агашка чыгар керек. Чыгарга чырмайды — не де болбоды, жүк ле чамчазын жүртып алды. Генерал суунын жанына келеле көрүп турза: ондо балыктар торт ло кыймырт.

«Бу балыктарды Подьяческийге апарган болзо» — деп сананарда, генералдын бастыра жүзи кубулып, чилекейи ага берди. Генерал агаш ортозына кирди. Ондо сымдалар сыгырыжат, күртүктөр ойногылайт, койондор мантажат.

— Кудай-маай! курсакты! курсакты! — деп торолоп баратканына күүни булгаларда айтты.

Нени де эдер арга жок, туштажар болгон жерге куру келерге келишти. Једип келерде, экинчи генерал оны сакып отурган эмтир.

— Је, слердин превосходительство, андап нени-нени таптыгар ба?

— Јаңыс ла «Московский ведомостьтор» деп эски газет таптым, база не де жок!

Генералдар база ла уйуктаарга јаттылар, је куру карын уйку да бербей турды. Бистин пенсиябысты эмди кем алар деп сананган шүүлте эмезе түште көргөн јилектер, сымдалар, күртүктөр, койондор оморды чек токунатпай турды.

— Слердин превосходительство, кижинин курсагы озо баштап учуп, жүзүп ле агашта өзөгөнин кем сананар — деп, бир генерал айтты.

— Эйе—деп, экинчи генерал каруузын берди. — Чынынча айдар болзо, бу биске эртен тура кофеле кожо берип турган булкалар ол ло бойынча турган болор деп, бу ойгө јетире мен де сананып жүргөм.

— Ондый болордо, кем торлоо јиирге турган болзо, оңы озо баштап тудар, өлтүрер, түгин јулар, каарар керек эмтир ине... Је оны ончозын канайып эдетен?

— Оны ончозын канайып эдетен? — деп, экинчи генерал јангылга чылап, такып айтты.

Унчукпай ла јадып, уйуктаарга албадандылар, је аштап тургандарына уйкулары да келбей турды. Огурчынду, салатту кызыл-күрен эдип быжырып салган сымралар, индейкалар, чочколор омордын көзинин алдында көрүнип тургандый болды.

— Эмди мен бойымнын сапогымды да јип ийгеди-йим — деп, бир генерал айтты.

— Узак кийип, эледип койгон меелейлер база јакшы болотон эди — деп, экинчи генерал ўшкўрди.

Кенетийин эки генерал удур-дедир көрўштилер: көс-төринде оттор чедиргенделет, тиштери тарсылдажат, көгўстеринен тунгак ыркыраныш чыгат. Олор бирўзи бирўзине араай јууктагылап, кенетийин јўзўн-јўўр табыш чыгарып, артылыжа бердилер. Чамчалары ўзўлип чачылат, онту, кыйгы чыгат, каллиграфиянын ўредўчизи болгон генерал дезе, бойынын нўкўрининг орденин ўзе тартала, јудуп ийди. Је олордын соғужын агып турган кан токтотты.

— Бисле кудайдын кўчи — деп, эки генерал јангыс ўнле айттылар, — бис мынайып турала, бойы бойыбысты јиижетен эмтирис!

— Бис бого канайып келгенис! Бисле мынайда ойноп, бисти шоодып турган кижии кем?

— Слердинг превосходительство, кандый бир куучын куучындажалык, оног башка бистинг ортобыста олўм болотон эмтир — деп, бир генерал айтты.

— Баштагар!—деп, экинчи генерал сурады.

— Слер канайда сананып турыгар, ненинг учун кўн озо баштап чыгып јат, онынг кийининде ажып јат, ненинг учун тескери эмес?

— Слердинг превосходительство, слер.санг башка кижии: слер дезе озо баштап уйкудан турадыгар, департаментке барадыгар, ондо бичип јадыгар, онынг кийининде уйуктап јададыгар.

— Мынайда ненинг учун этпес: озо баштап уйуктаарга јадарым, јўзўн-јўўр тўштер көрбўрим, онынг кийининде дезе уйкудан турарым?

— Гм—...ээ... чынынча айдар болзо, мен департаментте болорымда, мынайда сананатам: бу эмди эртен тура, онынг кийининде тўш, онынг кийининде эгирде ажанар — уйуктаар ой!

Эгирдеги ажанганын эске алынарда, экилези аласагышка тўшти, куучындары башталып ла турала, ўзўле берди.

— Кижии курсак јибей, бойынынг эди-каныла узак ойгў јўрер деп-меге бир доктор айткан — деп, бир генерал катап эрмектенди.

— Канайып?

— Је мынайып-с. Кижининг бойынынг эди-каны база эт-кан бўдўрип јат, ол эт-кан база оскў эт-кан бўдўрет,

кижинин бастыра эди-каны түгенбегенче онойып ла болуп турар.

— Ол тушта канайдар?

— Ондый боло берзе, кандый бир курсак јиир керек...

— Тьфу!

Јаңыс сөслө айтса, генералдар кандый ла куучынды баштаганда, курсак керегинде боло берет, онойткондо, там ла курсак јиир күүни тудат. Куучынды токтодор, таап алган «Московский ведомостьгорды» кычырар деп шүүштилер.

«Кече—деп бир генерал тыркырууш үниле кычырып баштады, — бистинг эски јебрен городабыста күндүлү начальниктин айылында парадный обед болгон. Курсакты јүс кижиге белетеген. Столдын үстин јүзүн-јүүр чүм-деп койгон, ондо јүзүн-башка аш-курсак јатты. Бастыра каандардан келген айылчылар бу мындыј јаан байрамды тушташкандарын учурлап турган күнге бододылар. Мында «шексинский алтын стерлядь», Кавказта агаш ортозында јүретен фазан деп куш ла бистинг јерде февраль айда каа-јаа ла болотон кой јилек база бар болды»...

— Тьфу, кудај дезенг база! Слердин превосходительство, өскө неме канайып таап болбодыгар? — деп, экинчи генерал арбанып, нөкөринен газетти блаап алала, мындыј неме кычырды:

«Туладан бичигилейт: кечеги күнде, Упа суудан осөтр балык тутканын учурлап (мындыј учуралды бу јуртта озодон до бери јаткан улус ундуп койгон, ого үзеери бу осөтрды частный пристав Б. деп таныгандар), мындагы клубта фестиваль¹ болды. Туткан осөтрды огурчынду јаан агаш тепшиде экелдилер. Ол күн дежурный болгон доктор П. кажы ла айылчы бир болчоктон алзын деп кичеенип көрүп јүрди. Балыкка урган мүн сүрекеј амтанду ла јүзүн-јүүр болгон»...

— Акыраар, слердин превосходительство, слер де јакшы неме талдап алып кычырарын билбей јадыгар!— деп ачынып, баштапкы генерал, газетти алала, кычырды:

«Вяткадан бичигилейт: бу јердин бир кижизи балыктын мўнин азарга мындыј эп тапкан: тынду корты-

¹ Фестиваль — бу учуралда јыргал.

ны тудуп алала, озо баштап оны јакшы ла чыбыктаар, онын бууры кенетийин тестейе берзе...»

Генералдар баштарын салактадып ийди. Қайдаар ла көрзө, ончозы ла курсак керегинде айдат. Олор курсак керегинде сананбаска да албадангылаза, је санааларына бойы ла кирип турат.

Каллиграфиянын үредүчизи болгон генерал кенетийин сүүне берди.

— Слердин превосходительство, бис кандый бир јокту кижии таап алзабыс кандый болор?—деп сүүнчилү айтты.

— Кандый... јокту кижини?

— Је, тегин ле јокту кижини... тегин ле јокту улус ошкош кижини! Ол биске булкалар берер эди, сымдалар да, балыктар да тудуп экелип берер эди!

— Гм!.. Јокту кижини... Је бу јерде јокту кижини кайдаг аларыбыс?

— Қанайып јок! Олор кандый ла јерде толтыра, јагыс ла олорды бедреп табар керек! Байла, ол кайда да јажынып калган болор, иштеерге јалкурып јат!

Мындый шүүлте сүүндирерде олор тура јүгүреле, јокту кижини бедреп бардылар. Олор ортолыкла узак бастылар, учында калаштын ачу јыды ла койдын терезинин јыды олорго јолды таап берди. Агаштын төзинде бажынын алдына јудуруктарын салып, чалкойто јадып алган бир сүрекеј јаан сөөктү, јокту кижии уйуктап јатты. Ол јокту кижии иштег чын ла качып јүргенин генералдар билип ийдилер. Оны көргөн генералдардын чугулы тыгып чыкты.

— Уйуктап јадын ба, уйучуы! — деп, генералдар ого чурап келдилер, — мында эки генерал эки күнге чыгара торолоп базып јүри деп, сананбай да јаткан болорын! Эмди ле бар, иште!

Јокту кижии өрө туруп көрзө: генералдар казыр эмтир. Ол олордон качарга сананган, је генералдар јайнап, оны божотуогондор.

Онын кийининде јокту кижии иштене берди.

Элден озо агашка чыкты, генералдарга он болчоктон быжып калган яблоколор үзүп берди, бойына дезе јагыс болчок ачу, каштак яблоко алды. Јерден картошко таап казып берди, онын кийининде эки суйман агашты алала, бойы бойына јыжыштырып, от күүдүрди. Бойын чачынан тузак эделе, сымда тудуп алды. Учучын

да отты кўйдүрүп, жүзүн-жүүр курсак быжырды. Генералдар тойып, жокту кижиге курсактын кезигин берер бе, жок по деп шүүштилер.

Жокту кижинин мындый ижин генералдар көрүп, жүректери сүүнчилү ойной берди. Кече, арай ла болзо, торолоп өлбөгөндөрүн ундугылап, генерал болорго кандый жакшы, кайда ла жүрзег, өлбөзиг деп санангылайт.

— Слер, господа генералдар, менин ижимди жарадып турыгар ба? — деп, жокту кижиге сурады.

— Кару најы, ижинди жарадып турыбыс, сенин кичеенгенинди көрүп турыбыс! — деп, генералдар каруузын жандырды.

— Эмди жадып амыраарга кем жок по?

— Амыра, најы, жагыс ла озо баштап бир буу кадып сал.

Жокту кижиге жердин кендирин жууп алала, сууга чыктытты, токтодо, уужады — энгиргери десе буу белен болды. Жокту кижиге кача бербезин деп, генералдар ол буула оны агашка жаба тагып салала, бойлоры уйуктай берди.

Бир күн өтти, экинчи күн өтти... Жокту кижиге керек десе алаканына мүн де кайнадар эп таап алды. Бистин генералдар сүүнчилү, семис, ап-агаш боло бердилер. Олор мында жадарда олорго ончозы белен, Петербуртта десе олордын пенсиялары там ла көптөп жат деп, олор айдыжып турдылар.

— Слердин превосходительство, слер канайып сананып турыгар, бу вавилонский столпотворение¹ деп неме чын болгон бо, айса бу тегин ле өскөртип айткан неме бе? — деп, бир генерал, эртең тура ажанып алала, бирүзине куучындады.

— Слердин превосходительство, ол чын ла болгон неме деп сананып турым, онон өскө жердин үстинде жүзүн-жүүр тилдер барын канайып жартаар!

— Онойткондо, чайык та болгон туры ине?

— Чайык та болгон. Онон өскө чайыктан озо жүзүн-жүүр андар болгону канайып жартайтан? Ого үзеери, оны «Московский ведомостьтордо» бичигилеп жат...

— Бис «Московский ведомостьторды» кычыралы ба?

¹ Вавилонский столпотворение — жербен Вавилоннын албатызы бийиги тегериге жедер башня тургузарга амадайла, тил билишпезинен улам эдип болбогону керегинде чөрчөк-куучын.

Газетти таап алып, көлөткөгө отургылап алала, Москвада, Тулада, Пензада, Рязаньда кандый курсак ичкендери керегинде кычыргылайт — курсак жиир күүндери де келбейт.

Удаган ба, удабаган ба — же генералдар эриге бердилер. Олор Петербурттагы олорды азырап турачы кучаркаларын санап, кезикте араайынаг ыйлагылап та ийгилейт.

— Эмди Подьяческийде не болуп туры не? — деп, бир генерал экинчизинег сурады.

— Ондый неме айтпагар, слердин превосходительство, жүрегим сыстайт — деп, экинчизи каруузын жандырды.

— Мында айдары жок жакшы, же жаньс ла кучага кой жок жүерге эп жок, база мундирлер де ачу!

— Ачузы кандый дейзин! Анчадала төртинчи классный¹ мундирди жараштыра көктөгөнин көрзөг, бажын айланар!

Генералдар жокту кижини амыратпай тура бердилер: бисти Подьяческийге апар ла апар деп албададылар. Же не деп бодоп турыгар! Көрөр болзо, жокту кижини Подьяческийди де билер эмтир. Ол ондо болгон, мёт-сыра ичкен, онызы сагалдарыла аккан, оозына дезе бир де кирбеген!

— Бис Подьяческийдин генералдары ине! — деп, генералдар сүүништи.

— Тураныг тыш жанында, кайырчактын ичинде, бууда кижини туруп, стенелерди будукла будуп, тураныг жабынчызынын үстиле чымалдый базып жүретенин слер, байла, көргөнигер. Ол мен болгом! — деп, жокту кижини айтты.

Генералдарды жакшы сүүндирерге, жокту кижини бастыра күчин салып иштеер болды. Онойып ол, керек дезе, керек те эмес, же ондый түптү кеме этти. Оныла талай-тенгисти кечире эжинип, Подьяческийге де једерге кем жок болды.

— Сен бисти сууга чөндирбеске кичеен! — деп, генералдар, чакпынду талайда јайканып турган кемени көрүп, айттылар.

— Коркубагар, господа генералдар, баштапкы катап

¹ Төртинчи класс — агылу јамы (бастыразы 14 класс болгон, төртинчизи ончозынан бийик јамы).

эмес — деп, јокту кижиге айдала, ыраак јолго белетене берди.

Эр кижиге кууныг јымжак југын јууп алала, кемениг ичине тѳжѳди, генералдарды ого јатыргызала, крестенип ийеле, јѳзе берди. Барадала јолдо јоткон, салкын болордо, генералдар канча ла кире коркугылап, јокту кижини арбыжын бергендер. Ол керегинде пероло до бичип болбос, чѳрчѳктѳ дѳ айдып тѳгеспес. Ѳбѳгѳн сууны эжет ле эжет, генералдарды дезе балыкла азырайт.

Учы-учында Эне-Нева суу бу, Екатеринбургский јакшынак канал¹ бу, јаан Подъяческий база мында туры! Генералдарды семис, ак, омок болгондорын кухаркалар кѳргилейле, колдорын чабынып ийдилер.

Генералдар кофедег ичип, булкадаг јип, мундирлерин кийип алдылар. Олор казначейге барып, пенсия акчазын алганы керегинде пероло до бичип болбос, чѳрчѳктѳ дѳ айдып тѳгеспес!

Је ондый да болзо, олор јокту да кижини ундубадылар, ого бир чѳчѳй аракы ла мѳнѳн беш акча бердилер: јырга, јокту кижиге!

---

¹ Екатеринбургский канал — эмди Ленинградта Грибоедовтыг адыла адалган канал.

КИЙИК ПОМЕЩИК

Кандый да кааннын јеринде, кандый да государство до бир помещик јуртап јаткан, ол ак-јарыкты көрүп, сүүнип јүретен. Ондо не ле неме ончозы: крестьяндар да, аш та, мал да, јер де, сад та јеткил болгон. Ол помещик бойы десе тенек болгон, «Вестъ»¹ деп газетти кычырып туратан, јымжак, апагаш, течпек, јармак эттү-канду болгон.

Бир катап ол помещик кудайга бажырып айткан:

— Э-э, кудайым! Мен сенен ончозын јеткилинче алдым, ончо немелерле сыйлаттым. Ондый да болзо, бистинг кааныбыстын јеринде крестьяндар ойинен өткүре көптөгөни менин јүрегиме келишпейт!

Је ол помещик тенек деп, кудай билетен болгон, онын учун онын сурагын укпаган.

Помещик көрүп турза, крестьяндар күнүн ле астап турган эмес, там ла көптөп туры, оны көрүп, — ол менин бастыра јөөжөмди јип салза не болор? — деп, коркып турат.

Мындый учуралда канайда эдер учурлу болгонын көрүп аларга, помещик «Вестъ» деп газетти көрөтөн, ол газеттен десе, албадан ла деп кычырып алатан.

— Јүк ле бир сөс бичип салган; је бу сөс алтын! — деп, тенек помещик айдатан.

Ол не ле немени албаданып эдерин баштаган, албаданза да канайып-канайып ла эмес, ончо ээжилер аайынча.

---

¹ «Вестъ» — 1863 жылдан ала 1870. жылга јетире чыккан реакционный газет.

Крестьяниннинг кужы господский сулага кирген болзо — оны, ээжи аайынча, тургуза ла мўнге салар; господский агаштыг ортозынаг крестьянин туйка одын кезип алган болзо — ол одынды тургуза ла помещиктинг айлына экелер, кескен кижиден, ээжи аайынча, штраф алар.

Помещик бойынын айылдаштарына айдатан: — Мен эмди оморды кўбизин бу штрафтарла кыстап жадым! Ненинг учун дезе, оморго мынызы эмеш јарт.

Крестьяндар кўрўп турза: омордыг помещиги тенек те болзо, је ого јаан сагыш берилген. Ол оморды тумчугын да сугар јери јок эдип кыстап алган; кайдаар ла кўрзў—ончозы јарабас, јўп бербеген ле слердинг эмес! Уй-мал суу ичерге барар болзо—помещик кыйгырар: суу мениг! Поскотинаныг тыштына куш чыгып барза—помещик кыйгырар: мениг јерим! јер де, суу ла кей де—ончозы онынг боло берген! Крестьянинде јарыткыш эдип кўйдўрерге такпай јок, тураныг ичин јалмаарга чылбаар да јок боло берген. Учы-учында крестьяндар ончозы кудайга бажырғандар:

— Э-э, кудайыбыс! Биске эр јажына мынайып кыйналганча оок бала-баркабысла кожо ўлзўбис торт!

Кўўнзек кудайга ўскўстердинг ый-сыгытту мўргўли јеткен, тенек помещиктинг ээлеген бастыра јеринде бир де крестьянин арпай калды. Крестьянин кайда барганын кем де ајарыбай калган, је улус мекиндў куйун канайда кенетийин кўдўрилгенин, крестьяндардыг кеден штандары кейле кара булуттыг канайда учкылап бараткандарын јўк ле кўрўп калғандар. Помещик балконго чыгып келеле јыткарып кўрўрдў, онынг ээлеп турган бастыра јеринде кей ап-ару болуп калган деп билдирди. Ол чын ла сўўне берген. Је мен эмди ле бойымнын апагаш эди-канымды, апагаш, течпек, јармак эди-канымды эркелеп, амырадып аларым деп, ол сананып турган.

Онойып јуртап, бойынын санаазын неле соододотон деп сананып јатты.

«Бойыма театр тудуп аларым! Садовский деп актёрго бичиирим: кел, кўндўлў нўкўрим!—деп бичиирге сананды.—Актёр ўй улус кожо экел!»

Актёр Садовский онынг сўзин угала, бойы да келген, актёр ўй улус та экелген. Је кўрзў, помещиктинг туразы ээн, театр да тудар, кўжўгў дў кўдўрер кижии јок.

— Сен бойыңныг крестьяндарыңды кайда эткен? — деп, Садовский помещиктег сураган.

— А бу кудай, мениг мүргүлим аайынча, јеримди крестьяндардаг јайымдап салган!

— Сен, карындаш, тенек помещик ошкожың! Сеге, тенеке, јүс јунар сууны кем экелип берет?

— Чындап та мен канча күнге јунунбай јүрүп јадым ошкош!

— Онойдордо, сен јүзинге мешкелер өскүрерге санаып алган ба? — деп, Садовский айдала, бойы да јана берген, актөр үй улусты да кожо апарган.

Онын јуугында јаткан таныш төрт генерал барын помещик эске алынды. Јаантайын ла қозор лө қозор салып отуар бу мен канайткам! Мен төрт генералла кожо бир-эки пулька ойноп ийзем кайдар!

Айткан — бүткен; оморды кычырып бичиктер бичиди, келер күнди темдектейле, письмолорды адрестери аайынча аткарып ийди. Генералдар чындык та генералдар болгон болзо, је аштап калган учун омор сүрекеј капшай јеткилеп келген. Јеткилеп келеле, помещиктин јеринде кей недег улам мындыј ару болуп калган дејип, кайкажып, билип болбой турдылар.

— Ол мениг мүргүлим аайынча кудай мениг бастыра јерлеримди крестьяндардаг арулап салган! — деп, помещик мактанды.

— Ой, бу кандый јакшы! — деп генералдар помещикти мактап турдылар — онойдордо, эмди слердин јерде јалчылардың јыды бир де кичинек болбос по?

— Бир де кичинек болбос — деп, помещик каруузын берди.

Бир пульканы ойнодылар, экинчизин божоттылар. Генералдар кабак аракы ичер ой јеткенин сескилеп, токтодынып болбой, ары-бери ајыктангылап отурды.

— Слердин, господа генералдар, курсак јиир күнде-ригер келди ошкош? — деп, помещик сурады.

— Коомой болбос эди ле, господин помещик!

Столдон туруп, шкапка јууктай базып келеле, оног кажы ла кижиге бир конфеттег ле бир пряниктег алып берди.

— Бу не мындыј? — дејип, помещик јаар кылайып калган қосториле көргилеп, генералдар сурадылар.

— Бот бу, кудай берген немени јигилегер!

А7224

— Же биске уйдын эди болзо, эт болзо биске!

— Менде слерге беретен уйдын эди жок, господа генералдар, ненинг учун дезе, кудай мени крестьяниннен жайымдаганынан бери кухняда печкеге от то салынган жок!

Генералдар помещикке чугулданганынан олордын тиштери де тарсылдажа берди.

— Же сен бойың, байла, нени-нени тыгынып ок жадын не? — деп, генералдар помещиктиң үсти орто келдилер.

— Кандый бир чий курсакла азыранып жадым, эм тургуза бу пряниктер эмеш бар...

— Сен, карындаш, тенек ок помещик ошкожың! — деп, генералдар айдыжала, пульканы да жетире ойнобой, айылдары сайын күүн-күч жок баскылай берди.

Помещик угуп турза, оны тенек деп экинчи катап айдышты, ол оны шүүп көрөргө сананган, же ол ок өйдө көзине бир колодо көзөр көрүне берерде, колын жагып ийеле, көзөрдү алып жайа сала берди.

— Көрөрис, господа генералдар, кем кемди жеңер эмеш! Катү санаалу кижини нени эдер аргалузын мен слерге көргүзүп берерим! — деп, помещик айтты.

Ол «уй кижинин маалкатканы» деп белгени жайа салып сананды: үч катап чыкса, ол тушта нени де керекке албас. Өчөшкөн неме чилеп, канча ла катап жайа саларда анча катап чыгып турды. Оңдо кандый да аланзу артпай калды.

— Же ырыс бойы көргүзүп турган болзо, онойдордо, учына жетире ле турумкай болор керек. Эмди көзөр салатаны токтозын, барып эмеш иштенип көрөйүн!

Ол тураның кыптары сайын базып жүрет, онын кийининде отура тўжўп сананып турат. Англиядан кандый машиналар алдыртып алар, ол машиналар дезе парла, парла иштеер, крестьяндардын жыды да жок болзын. Ол кандый плодовой сад өскүрүп алар: мында грушалар, сливалар болор, мында — персиктер, мында грецкий кузук! — деп сананып турды. Көзнөктөн көрүп ийзе — оңдо, ол канайып ла сананган, ончозы сыраңай ла ондый болуп бүдүп калган! Чортоннын жакарузы аайынча, грушанын, персиктиң, абрикостың агаштары ажын көдүрүп болбой, ээлгилеп турды, ол дезе фрукталарды машиналарла жууп, оозына ла салып жат! Ол кандый уйлар азырап алар, тере де, эт те жок, жаңыс ла сүт, бастыра

ла сўт болор! — деп сананып турды. Ол канча кире јилектер отургузып алар, бастыразы эки кат ла ўч кат, беш јилек бир фунт болор, ол јилекти Москвага апарып канча кире кўп садарым! — деп сананып турган. Учү-учында сананганына арыҗла кўрнўштўн кўрўнип ийерге базып келет — кўрнўштиг ўстинде дезе тозын ўлўдег ажып калган...

— Сенька! — сўрўп ийгенин ундуп ийеле. кенетийин кыйгырат, је оног эске алынала айдар: — је, керек бедни, бойының ойи јеткенче тургай ла! Санаанын катузы нени эдер аргалузын мен ол либералдарга кўргўзерим!

Бўрўнкўй киргенче ары-бери онойып ла элбендеп јўрер — оног уйуктаар!

Уйуктап јадала тўженгенде уйгу јўргенинен де јыргалду јўрет. Оның тўжинде губернатор бойы оның мындый помещичий турумкайы керегинде билип алала, исправниктен сурап турган эмтир: «слердинг уездте кандый ондый куштыг кату уулы табылган?» Оның кийининде тўженип јатса, оны мындый турумкайы учун министр эдип салган эмтир, ол ленталар тағынып алып, турумкай болор, нени де керекке албас керек! деп циркулярлар бичип турган эмтир. Оның кийининде тўженип јатса, ол Ефраттын ла Тигрдин јараттарыла базып јўрген эмтир...

— Ева, менин најым! — деп айдат.

Тўштерди ончозын тўженип божогон: турар керек.

— Сенька! — ундуп салала, база ла катап кыйгырат, је кенетийин сагыш алынып... бажын салактадып ийет.

— Је, чындап та, нени эдер? — деп, бойынаг сурайт: — ого јўк кандый-кандый шилемир келетен болзо кайдар!

Оның ол айткан сўзине келиштире кенетийин капитан-исправник бойы келди. Оның келгенине тенек помещик айдары јок сўўнди; јўгўрип барала, шкафтан эки пряник алып алала, сананды: је мынызы, байла, сўўнер!

— Айтсагар, господин помещик, бу слердинг крестьяндарыгар ончозы канайып кенетийин јоголып калган? — деп, исправник сурады.

— Анайып-мынайып ла, кудай, менин мўргўлим аайынча, менин јеримди крестьяндарданг чек јайымдап салган.

— Ондый ба; а слер, господин помещик, олардын учун каланды кем тўлўйтўнин билеригер бе?

— Каланды?.. оны олор! оны олор бойлоры! онызы олордын агару кереги ле молжузы.

— Ондый ба; олор, јер үстине слердин мүргүлигер аайынча, чачылып калган болордо, ол каланды олордон кандый эп-сүмеле јууп алатан?

— Је онызын... билбезим... мен бойымнан төлөбөзим!

— А слер, господин помещик, каландар ла молжулар јокко, ого үзеери аракы ла тустын регалиялары¹ јокко, казначейство турар аргазы јок деп билеригер бе?

— Мен, је канайдар... мен белен! бир рюмка кабак учун... мен төлөп берерим!

— Је слердин киленкейигер керегинде слердин базардан бир болчок эт те, бир фунт калаш та садып алып болбозын слер билеригер бе? Бу керектен не јытанып турганын билеригер бе?

— Канайып турыгар! Мен бойымнан бу бүткүл эки пряникти де сыйлап берерге белен!

— Слер тенек ок эптиригер, господин помещик! — деп айдала, пряниктер јаар кылчас та эдип көрбөй бура соголо, исправник атанып алып јүре берди.

Ол күн помещик көкыр јоктон санааркай берди. Бот эмди үчинчи кижии оны тенек деп айтты, үчинчи кижии оны көрүп, түкүрип ийеле, туура база берди. Чындап ла ол тенек эмеш пе? Ол бойынын санаазында эркелеп јүрген турумкайы, тегин јарт тилге көчүрзе јүк ле тенек ле санаа јок болгоны чын эмеш пе? Јагыс ла онын турумкайынын керегинде, чындап та каландар да, регалиялар да токтой берген, базардан бир фунт кулур да, бир болчок эт те садып алар арга јок боло берген эмеш пе?

Ол тенек помещик болгон керегинде, ол кандый кокыр эткенин сананып, сүүнгенине эн баштап каткырып та ийген, је онын кийининде исправниктин «бу керектен не јытанып турганын билеригер бе?» деп айткан сөстөрүн эске алынала, кокыр јоктон коркый берди.

Ол темиккени аайынча кыптар сайын ары-бери базып, сананып јүрди: — Онон не јытанат не? Онызы менин јуртыма улус көчүретени эмеш пе? темдектезе, Чебоксарларды эмезе Варнаминдерди экелгилейт эмеш пе?

Чебоксарларды да экелетен болзо кайдат! Кандый да болзо, санаанын катузын телекей көрүп, бүдер эди!—

¹ Регалия — јаан бай феодалдардын аңылу кирелте аларга амадап, кандый бир немени јагыс бойы эдип чыгаратан правозы.

деп, помещик айдат, бойы дезе бойынаң жажытту сана-нат: Чебоксарлардаг дезе, айса болзо, мен бойымның эрке крестьянинимди таап аларым. Помещик базым жүрет, отурат, оның кийининде ойто баскындайт. Не ле немеге базып келзе, ончозы ла оны, господин помещик, сен тенек! деп турган неме ошкош. Ол көрүп турза, чычканның балазы, тураны кечире маптап, оның көзөр салып чычканның ачабына тийгедий эдип, сарјуга уймап салган көзөрлөри жаар өнгөлөп турган эмтир.

— Кшш... — деп, чычканның балазы жаар жүгүрди.

Je чычканның балазы сагышту болгон, помещик Сенька жокко ого кандый да каршу јетирип болбос деп билип турган. Помещиктин коркушту кыйгызына каруу эдип, жүк ле куйругыла булгай соголо, көс јумарга јеткелекте: акыр ла, тенек помещик! бу ла болот тийдинг бе! Мен сениң жаңыс ла көзөрлөринди эмес, сарјуга уймап салзаң, халадынды да јип саларым! — деп айдып тургандый чычкан диванның алдынаң көрүп отурды.

Көп пө, ас па өй өткөн, је помещик көрүп турза, оның садындагы јолычактары уакла туй өзүп калган, јыраалардын ортозында ума јок көп јыландар ла јескинчилү жүзүн-јүүр курт-когыстар толуп калган, паркта дезе казыр аңдар улушкылап турган эмтир. Бир катап тураның сыраңгај јанына айу базып келеле, тазаланып отурып алала, помещикти көзнөктөн көрүп, јаланып отурды.

— Сенька! — деп, помещик кыйгырды, је кенетийин сагыш алынды... бойы ыйлай берди.

Ондый да болзо санааның катузы оны таштабай турды. Оның күчи канча ла катап чыккан, је жүреги кайылып баратканын сезип ийзе, тургуза ла «Весть» газетти ала койот, бир минут өткөлөктө ойто ло казырлана берет.

— Јок, оның ордына мен кийик болорым, оның ордына мен кийик аңдарла кожо агаш аразында базып жүрерим, је Россияның дворянини, князь Урус-Кучум-Кильдибаев эжилерден јана баскан деп, кем де айтпас!

* Ол кийик боло берди. Ол өйдө күс келип, сырғын сооктор до турган болзо, је ол соокты сеспей турды. Ол, јебрендеги Исав чылап, бастыра бойы — бажынаң ала будына јетире — түктү боло берген, оның буттары дезе, темир ошкош болды. Чимиригин арчыбас болгонынаң бери удай берген, ол көп сабазын төрт тамандап базып

жүргөн, мындый эп-сүмеле базып жүрөтени сыраңгай жакшы, сыраңгай эптү болгону алдында канайып билбеген болотон деп кайкап жүргөн. Эрмектенип болбой барган, жеңү алганда кыйгыратан кыйгыдый, кандый да аңылу сыгыргандый да, шыркыраган ла огургандый да эмес сан башка кыйгырарга үренип алган. Же куйрук өскүрүп алгалак болгон.

Алдында бойынын течпек, апагаш ла жармак эди-канын эркеледип туратан паркка кирип алар, көсти жумгалакта агаштын сыраңгай ла бажына чыгып алала, оного кетеп отуруп болды. Койон мантап келеле, кийин буттарына туруп алып, кайда-кайда жеткер бар эмеш пе деп тындап турганча — ол мында жеде конуп келген турар. Агаштан саадактын огынды калып түжеле, бойынын жемидине кадала берер, оны тырмактарыла тыда тартар, онойдо ло бастыра ичи-кардыла катай, керек десе терезиле де катай жип ийетен.

Онойып ол коркушту бөкө боло берген, бойын алдында оны көзноктөн көрүп отуратан айула да најылажар аргалу деп бодогон.

— Михайло Иваныч, менле кожо койондор андаар күүнүн келет пе? — деп, ол айуга айтты.

— Келет ле — ненин учун келбейтен эди! — айу каруузын берди: — же карындаш, сен ол крестьянинди тегин жерге жоголтып салган.

— Ненин учун?

— Ненин учун десе ол крестьянинди жиирге, слерди дворяниндерди жииринен, айдары жок эптү. Онын керегинде мен сега жартын айдып жадым: сен менин најым да болзон, тенек помещик!

Онойып турганча, капитан-исправник помещиктерге болужып та туратан болзо, же крестьяндар жер үстинде жок боло бергенин көрүп, унчукпай отуруп каларга болбоды. Онын жетирузи губернский де бийлерди чочыдып ийди. Олор капитан-исправникке мынайда бичидилер: слер не деп бодоп турыгар, эмди каланды кем төлөөр? кабактардагы¹ аракыны кем ичер? бурузы жок иштерди кем иштеер? Олорго капитан-исправник бичиди: эмди казначействоны десе жайладып салар керек, бурузы жок иштер десе алдынан бойы жоголып калгандар, олордын ордына десе уездте уурданыш, тонош ло өлтүриш көп-

¹ К а б а к—озогу тушта улус аракыдайтан жер.

төй берген. Бу ла күндерде десе оны, исправникти, кандый да айу десе айу эмес, кижидесе кижиде эмес неме арай ла жара тартпаган, ол айу-кижини бастыра түймеенин баштаачызы тенок помещик болор деп ол серенип турганын бичиди.

Чочыган бийлер шакпыражып, жуун жуудылар. Жоп чыгардылар: крестьянинди тудала, айылы-журтына жандыра, бастыра түймеенин баштаачызын, тенок помещикти сырангай ла жымжак, жакшы сөстөрлө айдып, ол бойынын жок жердеги турумкайын көргүзетенин токтотсын, казначействого калан жуутанына буудак этпезин деп жакыыр.

Онотийин эткен неме чилеп, бу өйдө губернский городтыг үстинче крестьяндардыг көптөп өзүп калган ройы учуп барадала, базардыг площадке тужеле, оны бастыразын туй алып ийди. Бу улусты тургуза ла жууула, уезд жар ийе бердилер.

Кенетийин ол уездте ойто ло мекинниг, койдыг терезиниң жыды жытана берди, же ол ок ойинде базарда кулур да, эт те, жүзүн-жүүр тындулар да бар боло берди, каланды десе бир күнниң туркунына сүрекей көп жууган. Казначей ондый көп акчаны көрөлө, колын жайып, кайкап, кыйгырып ийди:

— Шилемирлер, слер мыны кайдан алып жадыгар!

— Ондый да болзо, помещикле не болгон? — деп, менен кычырачылар сурагылаар. Мен ого каруузын берер аргам бар. Же сүрекей күч те болгон болзо, оны тудуп алгандар. Тудуп алган ла бойынча, онын чимиригин арчыгандар, бойын жунгандар, тырмактарын кескендер. Онын кийининде капитан-исправник ого керектү жакылталар берип, «Весть» газетти ононг айрып алала, бойын көрүп жүрзин деп, Сеньканын колына табыштырып береле, жүре берген.

Ол эмдиге жетире тирү. Көзөр жайа салып отурат, алдындагы бойынын агаш аразындагы жүрүмин санап жүрет, жүзин албанла жунуп жат, кезикте ынгыранып турат.

ОЙГОРДОН ОЙГОР ОДОРОК

Одорок деп балыгаш журтап жаткан. Онын адазы ла энези керсү болгон; сууда жүрүп, озор бир эмештен ле араайынан узак жаш жажагандар, мүнге де, чортоннын албак оозына да учурабагандар. Уулына база жакыгандар. Карыган одорок өлүп барадала, жакарып айткан: «Көр, уулым, жүрүминди соодоп, байрамдап өткүрейин дезен, аяыктанып жүр!»

Лиит одороктын сагыжы десе ума жок көп болгон. Ол бойынын көп сагыжыла оны-мыны сананып турала көрзө — кайдаар ла бурулза, ого буудак. Эбиреде ле сууда ончо ло жаан-жаан балыктар жүзүп жүрет, ол десе ончозынаг кичинек; оны кандый ла балык тамагынан ажырып ийер, ол десе нени де јудуп болбос. Бойы да билбейт: та не керек јудатан? Рак оны бойынын узун табаштарыла эки јара үзе тарткадый, суунын сеерткижи — кабыргазына кадалала, өлтүре кыйнап койгодый. Керек десе бойына түгей одорокты да алза — томонок тудуп алганын көргилеп ле ийзе, оны блаап аларга, бир үүр келгилеер. Блаап алала, бойы бойлорыла согушкылаар, томонокты ла тегин јерге үзе тарткылап барар.

Кижини алза — кандый ла ондый кату бүткен неме! Оны, одорокты, тегин јерге өлтүрерге кандый јеткерлү немелер таппаган деп айдар! Шүүндер де, мордолор до, онон до өскө немелер, учы-учында... кармак! Кармактаг тенек не бар? деп санангадый. — Учук, учуктын учында крючок, крючокто — чойлошкон эмесе чымыл саптап койгон... Саптаганы да кандый?.. тегин жүргендеринен

чек башка деп айткадый! Ондый да болзо, одороктор көп лө сабазы кармакка туттырып јат!

Карыган адазы кармак керегинде одорокко јаңгыс катап айткан эмес. «Кармактаң неден де тың чеберлен! — деген: — нениң учун дезе, ол эш немеге јарабас та неме болзо, бистерге, одорокторго, тенек ле деген неме чын болор. Биске килеерге турган чылап, чымыл таштап бергилейт; сен оноң каап аларың — чымылда дезе өлүм!»

Бир катап мўнге арай-арай ла кирбегени керегинде апшыйак база куучындаган. Ол өйдө балыктарды бүткүл артельле туткылаган, шүүнди бастыра сууны кечире тартып алала, сууның түбин өрө эки беристеге јуук апаргандар. Ол өйдө шүүнге кирген балыктар коркушту болгон! Чортондор до, окуньдар да, боскөктөр до, жылмайгандар да бар — керек дезе, јалбагынан јаткан лещтерди сууның түбиндеги балкаштан чыгара тарткылап алгандар! Одороктордың дезе тоозы да јок. Карыган одорокты сууны өрө апарарда ол канча кире коркуш көргөн — оны чөрчөк тө эдип айдып болбос, пероло до бичип болбос. Оны апарып јаткандарын ол билген, кайдаар апаратканын билбеген. Көрүп јатса, оның бир јанында — чортон, экинчи јанында дезе окунь; оны эмди ле тургуза экўнинг бирүзи јип ийер, озор дезе — тийбей јат... деп сананды. «Ол өйдө курсак та јигедий эмес болгон, карындаш!» Ончозының санаазы јаңгыс: өлүм келген! канайып, нениң учун келген — кем де билбес. Учы-учында шүүнниң эки учын бириктирип келдилер, јаратка чыгаргылап алала, балыкты өлбгнниң үстине кактагылады. Мўн деген немени карыган одорок бу ла тушта билди. Кумактың үстінде кызыл неме јалбырайт; оноң боро булут өрө көдүрилет; изү кандый, ол кенетийин ле мылырт этти. Суу јокко тегин де коркушту мында дезе үзеери изиткилеп јат... Угуп јатса — «от» — дежет. «Оттың» үстине кара неме салып койгон, ондо дезе суу, салкынду күнде көлдин суузы чылап, чайбалып, бортылдап туры. Онызы «алгый» дежет. Учы-учында дезе айдыжар болды: балыкты «алгыйга» сал — «мўн» болор! Оноор бистий немелерди салгылады. Балыкчы бир балыкты оноор салып ийгенде — онызы озо баштап сууга чөңө берет, оның кийининде, эдренкей неме чилеп, чыга конот, оноң ойто ло сууга чөңөт — ол ло тушта јобожыйт. «Мўнди» амзап ийгени ол. Озо баштап бир де

ылгабай салгылаган-салгылаган, оның кийининде десе бир апшыйак оны көрүп ийеле, бу кичинек немелерден ненинг мўни болор! сууга жүрүп, эмеш өссин! деген. Апшыйак одорокты саңыттарынан тудуп алала, сууга жайым божодып ийген. Ол десе, алаатып жүрбей, бар-жок күчиле жанып жеткен! Жедип келер болзо, эмегени ичегенинен тирү де эмес, өлгөн дө эмес көрүп турган...

Же канайдар! Мўн керегинде ле оның учуры керегинде ол өйдө апшыйак канча да кире куучындаган болзо, сууда жүрген су-кадык балыктар мўн керегинде эмдиге жетире ончозы билгилебес!

Же ол, одороқ-уулы, одорок-адазынын үредип айтканын жарт билип алала, оны ла сап тудунып алган. Ол жаан билгир ле өйинде-либеральный одорок болгон, жүрүмди жүрүп өткүретени — бышкыны жалап салатаны эмес деп, ол жап-жарт билген. «Ажыктанып жүрер керек, ажыктанбазан өлөрүң!» — деп бойына айтты, онойып ла жүрүп, күнди өткүрер болды. Озо ло баштап бойына ичеген эдерин сананып алды, бойы ла кирип алар, өскө тынду неме ого батпас! Ол ичегенди бойынын тумчугыла түртүп, бир жылдыг туркунына касты, бу өйди ол баргаларга кирип, эмезе жалбырактыг алдына жажынып, ол эмезе сас өлгөнниг ортозына жажынып конуп жүрген, коркып жүргенин айдарга да болбос. Ондый да болзо, эдип алган ичегениндий ичеген ол ортозында жок болды. Эптү, ичи ару — жүк ле бойы баткадый. Экинчизинде десе, бойынын жүрүми керегинде мынайда сананып алды: түнде улус, андар, куштар ла балыктар уйуктап жадарда — ол соодоп, жүзүп жүрер, түште десе — ичегенинде отурып, калтырап жадар. Же ондый да болзо, ого жиричер курсак керек, жал акча десе ол кайдаг да албай жат, жалчы тутпайт, онойдордо ол тал түш киреде, бастыра балыктар тойу тушта, ичегенинен чыгып, айса болзо, кудай болушса, бир-эки курт-конгысты андап, тудуп та алардан маат жок. Андап неме таппагадый болзо, ол ичегенине ойто кирип, куру да конуп калар, база ла калтырап жадар. Ток-тойуга жүрүмнен айрылганча, курсак та жибезе, суузым да ичпезе, торт.

Одорок онойып ок эдетен. Түнде жорыктап жүретен, айдын түнде сууга эжинип алатан, түште десе, ичегенине кирип алала, калтырап жадатан. Жүк ле тал түште чыга коноло, нек-сактаг каап-тудуп алар — же тал түште нени табарын! Бу өйдө томонок то изүдег качып, жалбы-

рактын алдына кирип калар, курт-когыс та чобраныг алдына кирип калар. Суудан ла ичип алар — база не де жок!

Кере ле тўжине ичегенинде јадат, курсагын тойо жи бейт, уйкузын јетире уйуктабайт, је ондый да болзо сананат: мен эзен-абыр арттым ошкош? ох, эртен не болгой не?

Керде-марда уйуктай бергенде, ондо ойнойтон билет бар, ол биледиле эки јўс мун ойноп алган деп, тўженип јадат. Сўўнгенине экинчи јанына анданып ийгенин билбей де калат — база ла кўрзў, бажынын кабортозы ичегенинен чыгып калган... Бу ла ойдо жуугында чортоннын балазы бар болгон болзо! Ол одорокты ичегенинен чыгарып алар эди!

Бир катап ойгонып келеле кўрзў: онын ичегенинин оозында ла рак туры. Қыймык та жок, тармадап койгондый туры, бойынын сўўктий кўстўрин тозырайта кўрўп алган. Суунын агынына јўк ле азу сагалдары кыймыктанат. Бу ла ойдо ол канча кире коркуган! Ол рак оны карануй чек киргенче, јарым кўн сакуган, одорок дезе ичегенинде калтырап ла јаткан, калтырап ла јаткан.

Экинчи катап таг алдында ичегенине јанып ла келеле, уйкузы келерде эстеп ийди, — кўрўп турза, кайдан да чортон келеле, ичегенин сыралай ла оозында туруп алган, тиштерин тарсылдадып туры. База кере ле тўжине каруулдады, кўрўп те турза тойуга бодоп тургандый. Одорок дезе чортонды да мекелеп салган: ичегенин чыкпаган.

Мындый учуралдар ондо бир эмезе эки катап болгон эмес, тоолоп айдар болзо, кўнўн сайын. Онойып ол кўнўн ле сайын калтырап јўрўп, јенўлў артатан, кўнўн ле сўўнип айдатан: кудайга баш! Эзен арттым!

Је ого ўзеери: адазынын билези јаан да болгон болзо, одорок кижии албаган, бала ондо болбогон. Ол мынайда куучындайтан: адама јадарга кўч эмес болгон! Ол ойдо чортондор до эмдигизинен јакшы болгон, окундар да бистердий оок-теек балыктар јаар кўрбўйтўн. Је ол бир катап мўнге арай ла кирбеген де болзо, бу да тушта оны аргадап алар апшыйак табылып келген! Эмди дезе, сууларда балыктар астай берерде, одороктор до кўндўўлў боло берди. Билелў болордон болгой бойы да эзен-абыр јўретен болзо јакшы!

Ойгордон ойгор одорок онойып јўрўп, јўс жылдан

ажыра жүрди. Калтырап ла жүрген, калтырап ла жүрген. Оңдо наҗылар да, төрөөндөр дө жок; ого кем де келбес, ол кемге де барбас. Көзөр ойнобойт, аракы ичпейт, таңкы тартпайт, жараш кыстардын да кийининен жүгүрбейт — жадып алып сананган санаазы жагыс ла: кудайга баш! тирү арттым, ошкош!

Керек десе чортондор до оны учы-учында мактаар болды: бот, ончозы онойып жүретен болзо — сууда бир де шакпырт жок болор эди! Же олор онойып төгүнеле айдыжатан; оны мактап ийзе, мен бу! деер болор деп, оны бу ла тушта кап! тудуп аларга санангандар. Же одорок бу да мекеге кирбеген, бойынын ойгорыла өштүлеринин кыйынынан база бир катап айрылып калган.

Жүс жылдын кийининде канча жыл өткөни — жарты жок, же ойгордон ойгор одороктын өлөр күни жууктап келди. Ичегенинде жадып алала сананды: кудайга баш, мен, адам ла энем өлгөн чилеп ок, өлөр коногым једип өлүн жадым. Бу ла өйдө чортоннын айткан сөстөри санаазына кирип келди: ончозы, бу ойгордон ойгор одорок жүрген чилеп, жүретен болзо... Ол тушта не болбой эди?

Ол бойынын ума жок көп сагыжыла сананып јадарда, ого кенетийин кем де шымыранып ийгендий болды: мынайып жүрзе, одороктын угы-төзи туку качан үзүлип калар эди!

Ненин учун десе, одорок угын үспеске билелү болор керек, ондо десе биле жок. Же билелү болоры ас: одороктын билези тыгып, јакшы јатсын десе онын билезинин улустары су-кадык ла омок болзын десе, олор онын ичегенинде карануйга көс жок артып калган јеринде эмес, бойынын төрөл јеринин түбегин көрүп өзөр учурлу. Одороктордын курсагы јеткил болор учурлу, эл-јонног башкаланбай, бойы бойларынан аш-тус алыжып, бойы бойларынан көрүжип, јакшыга ла оног до өскө көрүмјилү немеге үренижип жүрер. Јүк ле мындыј жадын-јүрүм одороктордын угын јарандырып, олорды чек јоголторго јетирбес эди.

Јүк ле бойлары ичегенде отурып, калтыражып јаткан одороктор ондый одорокторды ак-чек граждандар деп бодогылап јат. Жок, олор граждандар эмес, ас ла салза, бир де тузазы жок одороктор. Олордон кемге де соок то, јылу да эмес, кем де тоомјылу да, тоомјызы жок то болбос, олордон мак та, јаман да јетпес... теп ле тегин жүргилеп, курсак јигилеп жүрет.

Мыны ончозын сананып аларда, онын кенетийин андап барар күүни келди: мен ичегеннен чыгып алала, бастыра суула учуртып көрөйин! Же ол керегинде жүк ле сананарда ла катап ла коркыды. Онойып ол калтырап жадып өлди. Жүрерде — калтыраган, өлөрдө — калтыраган.

Бастыра ла жүрүми санаазына кирди. Ол неге сүүнген? кемди соодоткон? кемге жакшы жөп айдып берген? кемге жакшы сөс айткан? кемге килеп, оны жылыдып, корулап алган? ол керегинде кем уккан? ол керегинде кем эске алынар?

Бу бастыра сурактардын каруузына кемге де эмес, кем де эмес деп айдарга келишти.

Ол калтырап ла жүрген — база не де эмес. Керек десе бу эмди: өлүм једип келген, ол десе калтыраганча, не керегинде, бойы да билбес. Онын ичегенинде карагуй, тапчы, бурылар да јер јок; оноор күннинг чогы да тийбес, жылу да јок. Ол ондый чыкту карагуйда нени де көрбөй, шыралап жадып јат, ол кемге де керек јок, сакып јатканы жаңыс: ачанадан өлөтөн өлүм оны бу бир де тузазы јок жүрүмнен учы-учында качан айрыгай не?

Онын ичегенинин јанынча кандый да балыктар сурт өткилейт — айса болзо, ол ошкош одороктор — бирүзи де оны кирип көрбөс. Бирүзинин де санаазына кирбес: акыр мен ойгордонг ойгор өдороктон сурайдым, чортонго до јуттырбай, ракка да өлтүртпей, балыкчынын кармагына да каппай ол јүс жылдан ажыра канайып сүмеленип жүрген? Көндүрө ле өткилейт, айса болзо, ичегенде салымы једип өлүп јаткан ойгордонг ойгор одорок бар деп олар билбес!

Ончозынан ла ачу-корондузы не десе: оны керек десе ойгордонг ойгор деп адаганы да угулбады. Бир де модоры јоктон ло айдыжат: ол бир курсак та јибес, суу да ичпес, кижі јүзин көрбөс, кемле де аш-курсак алышпас, жүк ле бойынын кижі күүни јок жүрүмин корулап стурган как төгөшти көрдөөр бө дежет.

Онойып сананып, үргүлөп јатты. Үргүлөп те јаткан эмес, сагыжы энделип, ончозын ундуп бараткан. Өлөр алдында кулагына шымырт угулды, эдинин соогы јайыла берди. Ол озогы јилбүлү тўжин катап ла тўженди. Ол эки јүс мунды ойноп алган эмтир, јарым аршин өзүп келеле, чортондорды бойы јудуп турган эмтир.

Онойып тўженип јатканча бажы бир эмештег ле араайынан ичегенинен чыгып келген.

Ол кенетийин јок боло берген. Не болгон — та оны чортон јудуп ийген, та рак јыга согуп барган, та бойы коногы једип өлбө, суунын үстине кайкалап чыккан — бу керекти көргөн кере јок. Байла, бойы өлгөн болор, нениг учун дезе, чортонго ол өлүп бараткан оору одорокты, ого үзеери **ойгордонг ойгор** одорокты јиирге амтанду да неме эмес ине?

АЙУ ВОЕВОДСТВОДО¹

Јаан, јаан каршулар көп учуралдарда макка кирип, ол бойынча Историяның бичиктерине бичилип калат. Је оок-теек каршулар ла болор-болбос керектер десе, јескинчилү деп адалып, историяны булгап турардан болгой, бойлорыла јаңгыс өйдө јуртап јаткан улуска да мактатпай турат.

I. I-кы Топтыгин

Бу мындый немени баштапкы Топтыгин сүрекей јакшы билип турган. Службада ол узактан бери туруп келген ан болгон, ичегендерди эдетенин ле агаштарды тазылдарыла кожо кодортонын билетен; онойдордо ол инженерный да искусствоны бир эмеш билип туры деп айткадый. Је онын јакшызы незинде болгон десе, ол не де болзо, бойын историяның бичиктеринде мактадарга күүнзеп, онын учун јүрүминде кантөгүлиштин магын неден де артыксынып туратан болгон. Оныла кандый ла неменин — саду да, промышленность то, наукалар да — керегинде куучындашканда, ол куучынды јаңгыс ла бойының сананып јүрген керегине келиштирип, мынайда айдатан болгон: кантөгүлиш... кантөгүлиш... керектү неме ол!

Баштапкы Топтыгин ондый болуп турган учун Каракула ого майорский јамы береле, удурумга иш берери

---

¹ В о е в о д а — озогы Россияда черүни, онойдо ок областты ла округты башкаратан бий. Воеводство — ондый бийдин јамызы эмесе онын бийлеп турган јери.

аайынча оны воевода аайлу бий эдип, ыраак жерде турган койу агаштын аразына, ич жанындагы өштүлөрдү токунадарга ийе берген.

Агаш аразында жаткан калык, майордын келип жатканын билеле, санааркай берди. Ол өйдө ондогы улус кажызы ла баш билинип, бойынын ла күүни аайынча жүзүн-башка кылынып жүргендер. Агдар жайым мантагылап, куштар учкылап, курт-когыстар жорголоп, жылып жүргендер, ончозы бир аай, эптү-жөптү маршировать эдип жүрөр күүндери десе жок. Ондый жарабас кылык учун баштарын кем де сыймабас деп олар билип те турза, алдынан бойлоры токтодынып болбой тургандар. «Майор келсе, ижибисти берер — деп, олар айдыжып жүргендер — ол тужында Кузьканын кайын энезинин ады да, өскө дө ундулган неме санаабыска кире берер болбой».

Чындап та, улус, ондый-мындый дежип, ары-бери көргөлөктө, Топтыгин бу ла једип келди. Ол, воеводството Михайлов күнде таң эртен једип келеле, тургуза ла эртен кантөгүлиш болор деп сананып алды. Ол неден улам онойдо сананып алган — јарты жок, ненин учун десе, чынынча айтса, ол кату-казыр эмес, тегин ле ан болгон.

Оны куурмак көрмөс јеткерге сукпаган болзо, ол бойынын планын сөс тө жок бүдүрип салар эди.

Керектин аайы мындый болгон. Топтыгин кантөгүшти сакыган айдас, бойынын чыккан күнин байрамдарга сананып алды. Бир көнөк арагы садып алала, оны жагыскандыра ичип эзирип калды. Је ол бойына ичеген эдип алгалак болгон, онын учун ого эзирик бойына кичинек актын ортозында јадып уйуктаарга келишти. Јаткан ла бойынча козырыктай берди; таң алдында десе, та не килинчектин керегинде болбогой, ол агычактын јанынча јангалбай учуп өткөдүй болды. Ол јангалбай башка, сүрекеј керсү: көнөкти де алып жүрерин билетен, керек тужында канарейкадан да коомой эмес кожондоп берер аргалу. Бастыра куштар оны көрүп, сүүнип, мынайда айдатандар: бистин јангалбайыс удабас айбыга жүрүп, немени экелип турар, көрөригер! Ол сүрекеј керсү болгоны керегинде куучын Каракулага да угулган. Каракула Эштекке (Эштек ол тужында онын јөп беретен ойгор најызы болгон) көп катап айткан: јангалбай менин тырмактарымда канайда кожондоорын сыңар да кулагымла угатан болзом!

Јаңалбай сүрекей керсү де болгон болзо, је бу тужында керектин аайын билбей калды. Ол акта јаткан айуны чирик кара јадыкка бодойло, онын үстине отурып алала, кожондой берди. Топтыгин дезе сергек уйкулу. Онын үстинде кандый да неме секирип турганын сезеле, «бу ичимдеги өштү болбой кайсын» деп сананды. Учында энчикпей алгырып ийди:

— Ондо кем? Воеводанын үстиле кандый аярынбас неме секирип туры?

Уча ла бергедий тужы болгон, је јаңалбай база да сагыш алынбады, «ядык куучынданат» — деп кайкап отурды. Майор торт чыдашпады; жүдеп јаткан айу тырмакту табажыла кулугурды туткан ла бойынча, көрбөй лө, јип ийди.

Јигени јиген ле, је јиген кийининде кайкап сананды: бу мен нени јидим не? Тишке де неме кысталбай каларда кандый аайлу өштү болгон ол?

Ан болуп бүткен бойы сананып-сананып, аайына чыгып болбоды. Ажырганын ла билген. Айла бу эш немеге јарабас керекти түзедип те алар арга јок. Ненин учун дезе, акту да кушты јудуп салза, ол майордын ичинде түнгей ле, сыраңай јаан бурулу неме чилеп ок, јыдып калар.

— Мен оны ненин учун јидим не? — деп, Топтыгин бойы бойын шылап турды: — Каракула мени бери ийерде, «сен мактулу керектерди бүдүр, болор-болбос керектерден дезе чеберлен!» — деп айтты ине? Мен дезе, келген ле бойынча јаңалбайларды јуда бердим! Је, кем јок! Баштапкы катап быжырган калаш качан да уужалып калатан! Қарын, таң аткалак болгон, менин тeneгинди кем де көрбөгөни јакшы.

Је кайдан! Административный керектерди бүдүрер тужында баштапкы катап јастырганы — сыраңай ла коркушту болуп турганын Топтыгин билбеген эмтир. Административный иш баштап тарыйын чала кыйа барганда, учында чике јолдон там ла ырап баратаны онын санаазында да јок...

Чындап та, онын тeneгин кем де көрбөгөн деп санаазынаң токунагалакта ла коштой турган кайыңнын бажынаң баарчыктын электеп айткан үни угулды:

— Тенек! Оны агаш аразына бистерди эптү-јөптү жүрүмге баштазын деп ийерде, ол дезе јаңалбайды јудуп салган!

Майор аайы-бажы жок чугулданып, баарчык отурган кайыңга кармадана берди; баарчык десе ол ортозына өскө кайыңга бурт этти. Айу ого чыгарга кармаданарда, баарчыгаш баштапкы кайыңга учуп келип отурды. Майор чак чыкканча ары-бери мантап, кайыңдарга кармадап турды. Жалтанбас баарчыктан көрүжип, каргаа да көкүди:

— Бу аннын тeneгин! Онду улус онон кантөгүлши сакыган, ол десе жаңалбайды жип салган!

Майор каргаанын кийининен мантаарда, жыраадан койноок чыга конды:

— Уйалбас жшкын! Жаңалбайды жип салган!

Канча кааннын жерин ажыра томонок учуп келди:

— Каткыгарды токтодыгар, нажылар! Жаңалбайды жип салган!

— Саста бака бапылдады:

— Кудайдын аамай кулы! Жаңалбайды жип салган!

Кыскарта айткажын, керек каткынчылуу да, ачынчылуу да. Торт ло жүөле берген майор ары-бери ташталып, элекчилерди тудуп болбой турды. Оч аларга канча ла кичеегенде, керектинг аайы там ла коомойтып турды. Бир де час кире ой өткөлөктө, Топтыгин майордын жаңалбайды жип салганын агаш аразының бастыра тындулары биллип алгандар. Олор жаны воеводадан өскө неме сакыгандар. Койу агашты ла сас жерлерди кантөгүлштиг мыгала жарыдып салар деп санангандар, ол десе көрзөгөр канайда кылынган! Михайло Иваныч кажы ла жанына басканда, онын кулагына текши үндер угулат: батаа, бу сен тенек ле база! Жаңалбайды жип салган!

Топтыгин, барар жерин таппай, коркушту багырып ийди. Мынан озо онын жүрүминде бир катап эмдигизине түней жеткер болгон эди. Ол тужында оны ичегеннен чыгара сүреле, ого бир үөр кырса ийттерди тукургандар. Ол көрмөстиг күчүктери оны кулагынан, мойнынаг куйругының алдынаг да туткылаганын не деп айдар! Олүм жууктап келгенин Топтыгин бойының көзиле көргөн! Же, бар-жок аргазын таап, тынын жүк арайдан корулап алган: он кире кырсаларды керттип салды, өскөлөринен десе кача берген. Эмди десе, качар жер де жок. Кажы ла жыраа, агаш ла төнгөзөк — ончозы, тынду немелер чилеп, өчөп, каткырыжып турат; ол десе — угуу отур! Укүни алзагар, кандый тенек куш, ол до, өскөлөрн-

нинг кобын угуп, кажы ла тўнде табыштанып отурат: тенек! Жағалбайды жип салган!

Бу керектиг эн жаан учуры незинде дезе, майор жаңыс ла бойын жаман айттырып турган эмес, же көрзө, онын бий жамызынын авторитеди де күнүн күнге жабызап барадыры. Жарабас эрмек-куучын өскө дө кобы-жиктерге өдүп, ондо до ого каткырыжардан маат жок!

Кезикте неге де турбас кичинек шылтактардан улам сүрекей жаан керектер болуп турганы кайкамьлу. Кичинек боро кушкаш—жағалбай мындый, казыр деп айткандый, тындунын бастыра жүрүмин быжарсыдып салган! Майор оны жигелкте, «Топтыгин тенек» деп айдарга кем де сананбаган. Карын ончозы «слердин степенствогор! слер — бистин адаларыбыс, бис дезе — слердин балдарыгар!» — деп айдып тургандар. Сүрекей жаан жамылу Эштек те, онын адаанын алып, Каракулала эрмектежип жүретенин ончозы билетен болгон. Эштек баалап турганда, онын кирелү ан эмези јарт. Же, кандый да, неге де турбас административный јастырыштан улам керек тургуза ла јайыла берди. «Тенек! Жағалбайды жип салган!» деген эрмек тилдеринен бойы ла уштулып тургандый. Кандый бир кижии педагогический некелтелер кичинек көркий гимназистти бойын бойы өлтүрерине јетиргенине тўнгей... жок, ого до тўндеерге болбос, ненин учун дезе, гимназистти бойын бойы өлтүрерине јетирери — ол жаман керек эмес, сырангай ла тегин керек, ого История да јилбиркеер болор... Же... Жағалбай! сананзагар да! Жағалбай! «Көрзөгөр, карындаштар, бир чайнамга да јетпес неме!» — деп, кучыйактар, чычкандар ла бакалар да кыйгырышты.

Эн баштап Топтыгиннинг кылыгын јамандап турган куучындар болгон (бойыбыстын төрөл кобы учун уйату) дежетен; онын кийининде шоодып турар болдылар: эн баштап јуугында жүрген тындулар шооткондор, кийининде олорго ыраак та јерде турган кобы-жиктеринин тындулары кожулгандар: эн баштап куштар, онын кийининде бакалар, томоноктор ло чымымдар. Бастыра сас ла бастыра агашту јерлер электеди.

— Э-э, эл-јоннын шўүлтезинин учуры ондый болотон туры ине! — деп, јыраага сыйрыдып алган жүзин арчып, Топтыгин кунугып отурды: — учында мени Историянын бичиктерине де бичип салардан маат жок... Жағалбайла кожо!

История десе сүрекей жаан учурлу неме, онын керегинде сананганда Топтыгин де санааркай беретен. Ол бойы Историяны сүрекей коомой билетен болгон, же Эштектин куучынынан уккан; онын сөзиле болзо, Каракула бойы да Историядаг жалтанат: онын бичиктерине аң бүдүлү эдип бичидерге жарабас! История жагыс да аңгылу, жаан кантөгүлишти баалайтан, оок-теек каршуларды десе түкүрип темдектейтен. Топтыгин озо баштап бир үүр уйларды тудуп койгон болзо, бир кандый деревненин жөөжөзүн уурдап, журт улусты түрөткөн эмесе агаш каруулдап турган кижинин туразын жемирип салган болзо, ол тужында История болор эди... Же, онойып кылынган болзо, Историяга түкүрип те салгадый болгон! Эң учурлузы не десе, ол тужында ого Эштек мактулу бичик бичип берер эди! Эмди десе көрзөгөр дө! — Жаңгалбайды жип салала, бойын уйатка түжүрди! Канча мун беристе жерди өдүп, тоозы жок акча ла аш-курсак чыгымдап келген, бойы десе келген ле бойынча, эң ле баштап жаңгалбайды дип салган... Жо-о, калак! Школдордо үренип турган уулчактар да билгилеп алар! Кыйик тунгус та, көлдөрдүн кижизи калмык та — ончозы мынайда айдар: майор Топтыгинди бойынын ийде-күчиле өштүни бактырып алзын деп ийгендер, ол десе онын ордына жаңгалбайды жип салган! Майордын бойынын да балдары гимназияда үренилгенди туру ине! Бу өйгө жетире оморды «майордын балдары» деп адап тургандар, мынан ары десе школдын балдары оморго амыр бергилебес: туштаган ла жерде «жаңгалбайды жип салган! Жаңгалбайды жуткан!» — деп кыйгырышкылаар. Бу жескинчилү уйатты жоголторго канча кире генеральный кантөгүлиш керек, канча албатыны тоноп, түредип, өлтүрип салар керек!

Общественный жадыннын аайлу-башту болорынын төзөлгөзүн жаан каршулар ажыра бүдүрип турган өй каргышка калган, же ол ок амадуга жескинчилү ле оок-теек каршулар ажыра једип аларга кичеенип турган өй жескинчилү, жескинчилү, мун катап жескинчилү болуп туру!

Топтыгин амыр билбейт, түниле уйку жок жадып, бойынын бүдүргөн ижи керегинде айдарга келген аң-куштын куучындарын да укпай барды; ол жагыс ла мындый неме сананып жүрди: калак, менин майорский кылыгым керегинде Эштек не деп айдар!-

Кенетийин, онын санаазын билген чилеп, Эштектен

бичик келген: «Олордын бийик степенствозына господин Каракулага угулган јетирү аайынча болзо, слер ич јанындагы өштүлерди токунадар ордына јаңалбайды јип салганыгар — ол чын ба?»

Јартын айдарга келишти. Топтыгин бурузын бойына алынып рапорт бичийле, эмди не болгой не деп сакып отурды. Је, јаңыс ла «тенек! Јаңалбайды јип салган!» деп сөстөрдөн башка кандый да каруу келбегени јарт. Је Эштек службазы аайынча эмес, тегин, бурулу нөкөри-не бойынын јөбин берди (Айу ого сый эдип рапортло кожо бир кадка мөт ийген): «ол јескинчилү куучындарды јоголторго слерге јаан кантөгүлиш этпегенче болбос...»

— Керек јаңыс ла онызында болзо, мен бойымды јеткерден чыгарып саларым! — деп, Михайло Иваныч айткан ла бойынча, бир үүр койлорго чурап келеле, ончозын өлтүрө тудуп салды. Онын кийининде агаш јилек өзүп турган јерде јүрген эмегеннен терип алган јилектү көнөгин блаап алды. Онын согында тазылдарды бедрей берди, ол ајас камык агаштарды кодорып салган. Учын-да, тун ортозында типографияга киреле, станокторды бузуп, шрифттерди булгап салган, албаты сананып бичиген произведениелерди дезе, улустын тышкары чыгатам јерине таштап салган.

Бу мындыј немени ончозын бүдүреле, тижги ийттин балазы, байдастанып отуруп алала, кайрал болорын сакый берди.

Је онын сакыганы калас болды.

Эштек, баштапкы ла келишкен учуралды тuzаланып, Топтыгиннинг эткен керектерин сүрекеј мактап та бичиген болзо, Каракула, ого кайралды берердег болгой, Эштектин бичиген докладынын кырына бойынын табажыла мынайда тырмап берди: «бу офицер јалтанбас болгонына бүтпей турым, ненин учун дезе, ол менин сүүген јаңалбайымды јип салган Топтыгин».

Ого үзеери оны генеральский јамызынаг чыгарып салзын деп јакару берди.

Онойып 1-кы Топтыгин эр-јажына ла майор болуп артып калды. Је ол бойынын ижин типографиялардан баштаган болзо, эмди генерал болуп јүрер эди.

II. 2-чи Топтыгин

Je кезикте, мактулу да каршулардан туза болбойтон. Ондый ачынчылу керекке өскө Топтыгин учурады.

Баштапкы Топтыгин бойынын агаш-ташту кобызында кылынып жүрген өйдө, Каракула база өскө ондый ок кобыга өскө воеводаны, база майорды, экинчи Топтыгинди ийе берген. Мынызы ого адаш айудан керсү болгон; онын керсүзинин эн жаан учуры неде дезе, ол административный керектерде администратордын тоомжызы онын баштапкы ла алтамынан камаанду болуп турганын јарт билетен болгон. Онын учун ол бойынын кампаниязынын планын јолго акча алардан озо шүүнип алган кийининде воеводството мантап барган.

Je ондый да болзо, онын бийлеген өйи баштапкы Топтыгиннинг бийлеген өйинег кыска болгон.

Онын эн жаан учурлу амадузы — келген ле бойынча типографияны бузуп салатаны болгон: онойдо этсин деп оны Эштек те јөптөгөн. Je онын башкартузына берилген кобы-јикте бир де типография јок эмтир. Ол кобыда азыдан бери јуртап јаткан улустын сөзиле болзо, бир тушта туку ол карагайдын алдында казнанын агаш аразынын газедин кепке базып турган кол станок бар болгон, је оны Магницкий¹ тужында, калык-јоннын көзинче өртөн салган, јангыс ла цензурный ведомство арткан болгон: ол газеттерди чыгарып турган ишти баарчыктарга берип салган. Баарчыктар, күнүн сайын таң эртен агаштын аразыла ары-бери учуп, политический солун табыштарды таркадып тургандар, ондый эп-сүмени кем де чаптыксынбайтан. Ого үзеери томыртка «Агашту кобы-јиктин историязын» агаштын терезине үзүк јоктон бичип туры деп угулган, је экинчи јанынан оны — уурчы чымаалылар челдеп үреп тургандар. Онойдордо агаш аразында јуртап јаткан улус өткөн дө, эмдиги де келген өйдөги керектерди сананбай да жүргендер. Өскөртө айтканын, олор өйди де билбей ары-бери тенип жүргендер.

Ондый болордо майор өртөп саларга агаш аразында кандый бир университет эмезе академия да болзо бар

¹ Магницкий М. Л. (1778—1855) — культураны, науканы ла не ле неменин өзүп турганын истеп турган киж; ол албаты үредүвнин министрствозынын жаан јамылу чиновниги болуп иштеерде наукада ла үредүлү заведениелерде кандый ла озочыл санаа-шүүлтеге удурлажа тартышканыла јарлалган.

эмеш пе деп сурады; је көрзө, Магницкий бу да керекте онын амадузын озолоды: университеттин бастыра улусун линейный батальондорго көчүрдү, академиктерди дезде агаштын олбугына согуп салган; олор ондо эмдиге жетире уйуктап жатканча. Топтыгин чугулданала Магницкийди жара тартып ийгедий күүндү болуп, оны тургузала экелзин деп некеди («кандый ла неме ондый ок немеле түзелетен»), је улустын эрмегиле болзо, Магницкий кудайдын берген салымы аайынча жада калган эмтир.

Нени эдетенин таппай калган 2-чи Топтыгин кунуга берди, је ачу-коронго алдырбады. «Ол кулугурлардын тындарын, жок учун, базар арга табылбай турган болзо, тересойыштаг ла баштаар туры»—деп, ол бойына айтты.

Айткан — бүткен. Ол, карануй түнди сакып алала, жанындагы журттын чеденине кирди. Бир атты, уйды, чочконны ла эки койды ээчий-деечий тудуп койды; кижини чек түредип койгонын жүүлгек билип те турза, ассынды. «Акыр, мен сенин кажаганынды ордын да артырбай бузуп саларым—деди — бойынды эр жажына тербезен эдип жүргүзерим!» Бу сөстөрдү айдала, каршу санаазын бүдүрерге кажаганнын үстине кармаданып чыкты. Аамай неме кажаганнын үсти чирик болгонын билбеген. Орө чыгып ла келерде, кажаганнын үсти жемириле берди. Майор кейде салбактанып калган турды; ол онон түжүп, жерге согуларын билди, је өлөр күүни дезде жок. Сынып калган тоормоштын учынан тудунып алала, огура берди.

Онын табыжын уккан эр улус кезиги колында шыйдамду, кезиги малталу, кезиги дезде айры агашту жүгүрип келдилер. Кайдаар ла көргилезе — ончо неме бузулып калган. Чедендер жайрадылып калган, кажаганнын үсти ачык, кажагандардын ичинде он жок кан көөлмөктөлип калган. Кажаганнын ортозында дезде өштү бойы салбактанып калган туры. Улус коркушту чугулдандылар.

— Көрзөң кандый, шилемир! Бойы жаан бийлерге жакшы көрүнөргө сананып алган, бис дезде онын учун өлөр учурлу! Уксагар да, карындаштар, күндүлөп ийликтер бе мыны!

Бу сөстөрдү айдала, Топтыгиннинг жыгылатан жерине айры агаш тургузып, күндүлөп ийдилер. Онын кийининде терезин сойоло, быјар эдип, саска таштагылап салды, казыр куштар, јаланнын ийт-кужы оны таң аткалакта ла неме артырбай јип салгандар.

Онойып мактулу да каршулар, оок-теек јескинчилү

каршулар чылап ок, ярабас керектерге јетиретен учуралдар бар болотоны јарталган, онойдордо, агаш аразынын јангы таскадулары тургузылган.

Бу јангыдан тургузылган таскадуны агаш аразынын историязы база кереледи; оныла коштой, исторический башкартуларда (орто үредүлү заведениелерге чыгарылатан башкартуларда) каршуларды мактулу ла јескинчилү деп бөлүйтөн јан јоголгонын ла мынаг ары бастыра, јаан да, кичинек те каршулар «јескинчилү» деп адалатынын јартады.

Мынын керегинде Эштектин бичилген докладында Каракула, бойынын тырмакту табажыла тырмап, мынайда бичиди: «Историянын чыгарган јөбин 3-чи Топтыгин майорго айдып берер: эп-аргазын тапсын».

III. 3-чи Топтыгин

Учинчи Топтыгин ого адаш баштапкы ла экинчи Топтыгиндерден керсү болгон. «Керектин аайы неге де ярабас эмтир! — деп, ол, Каракуланын резолюциязын кычырала, бойына айтты — ас-мас кылынзан — улус электеер, көп немени кылынзан — айры агашка кадаларын... Қанайдар, барар керек эмеш пе?»

Ол Эштекке бичиген рапортында мынайда сурап турды: «Јаан да, оок-теек те каршуларды эдерге ярабас болуп турганда, орто каршуларды эдерге яраар ба?» Је Эштек каруузын јарт бербеди: «бу керек аайынча не ле јакаруларды слер Агаш аразынын уставынаг таап аларыгар». Учинчи Топтыгин Агаш аразынын уставын кычырып көрзө, ондо аннын терелериле, мешкелерле, јилектерле беретен калан да, карагай агаштын чочогойлоры да керегинде айдылган эмтир, је каршулар керегинде дезе бир де сөс бичилбеген! Онын кийининде майордын јилбиркеп турган бастыра, сурактарына Эштек «келишкенче ле этсегер!» — деп јарты јок каруу берип турган.

— Биске кандый санг башка өй келген, а! — деп, 3-чи Топтыгин комудап јүрди: — јаан јамылу эдин, өрө көдүрип салдылар, је ол јамыны кандый каршуларла макка чыгарары керегинде јакымтаны бергилебей јат!

Онойып јүреле, «акыр, барар керек эмеш пе?» — деп база катап сананды. Қазначействодо ого јолго сүрекей көп акча белетеп салганы санаазына кирбеген болзо, ол, чындап та, барбас эди!

Кобыга ол бир де чүми жок, жойу базып келген. Бойы бийлеп турган жамылуларды да алдыртпады, олордын істирүүлөрүн угар күннн де айдып бербеди, келген ле бойынча ичегенге кирип, табажын оозына сугуп алала, жадып ийди. Табыш жок жадып, мынайда сананды: «койонды да тудуп сойорго болбос, каршулу кылык кылынган деп айдарданг маат жок. Айла, онойып Каракула эмезе Эштек айдатан болзо, кем жок болор эди, же онын ордына кандый да, неге де жарабас улус айдар ине. Ого үзее-ри кандый да История деп неме тапкылап алган — чын ла ис-то-рия-я болды!» Топтыгин, Историяны эске алынып, ичегенинде каткырып жадат, же жүреги дезе татап калгандый болды: Каракула Историядан бойы да жалтанып турганын сезип жадыры... Мында агаш аразынын шилемирлерин эптү-жөптү жүрүмге баштап алар аргазын Топтыгин таап болбой турды. Оног көп немени некеп жадылар, же каршулу кылык кылынарга дезе бергилебей жат. Ол кажы ла жанына жүгүрип барайын дезе — акыр, токто! бойыннын баратан жолыгнан чыга бердин! Кайда ла бойлорынын «праволоры» деп неме табылды. Эмди кичинек тийинг де праволу болды! Тумчугына дробь тийзин — сенин правонг ол! **Олордо ончозында** — право, Топтыгинде дезе, көрзөнг, молжуданг өскө неме жок! Айла чынын айтса онду молжулар да жок — тегин ле темей сөстөр! **Олор** бойы бойлорын торт ло жигилеп барат. Ол дезе кемди де тудуп сойор учуры жок! Бу неге жараар неме! Айла керекти Эштек үреген! Жагыс ла ол бурулу, ончо немени ол булгап салган! Ол «эштекти кем өрө көдүрип чыдаткан, башкартуны ого кем берген?» — деп сөстөрдн тудуш сананып жүрер ордына «праволор» керегинде куучынданат. «Келишкен ле аайынча этсегер!» — деп айдат, ол неге жараар!

Онойып Топтыгин табажын эмип, онын башкарузына берилген кобыны башкарарын да баштабай узак жатты. Бир катап ол бойын билдиртерге «келишкен ле аайынча» энг бийик карагайга чыгып алала, оног санг башка үниле багырып ийди, же оног до туза болбоды. Агаш аразында узак өйдннг туркунына каршулар жок болордо, агаш аразынын шилемирлери уят деп немени торт ундуп, айунын багырганын угала, уксагар, Мишка огурып жат! уйуктап жадала, табажын сый чайнап салган болор!» — деп айдыжып турдылар. Учннчи. Топтыгин арга жокто ойто ичегенине жүре берди...

Je ол керсү айу болгон деп база катап айдып турым; ол ичегенине кандый да туза јок эригип јадарга кирген эмес, бир кандый чын керекти сананып аларга кирген.

Чындап та сананып алды.

Ол ичегенинде јатканча агаш аразындагы бастыра керектер бойы ла тургузылган ээжилер аайынча өдүп турган. Чынынча болзо, ол ээжилерди бойынын кирезинде «јакшы» деп айдарга келишпей јат; је воеводствонын задачазы кандый бир сүрекей јакшы ээжилерди тургузатаны эмес ине, азыдан бери тургузылган ээжилерди (јакшы эмес те болзо) бускалаганнн чеберлеери ле корыыры болуп јат. Ого үзеери јаан, ортон эмезе оок каршуларды эдетен эмес, тегин ле «натуральный» каршуларды эдетени болуп јат. Бөрүлер койондорды азыдан бери тудуп сойотон, телегендер ле мечирткелер дезе каргааларды чокып, јунгын јулатан јанду болуп турганы јакшы неме эмес те болзо, ол, кандый да болзо, «ээжи» болуп турганын чын ла «ээжи» деп билерге келижет. Ого үзеери, койондор ло каргаалар комудап јүрерден болгой карып, бала таап, оны јерге божодып, јуртаткылап тургандар, «ээжи» тургузылган кеминег ашпай турганы јарт болуп јат. Ондый тегин ле каршулар ас болуп туры эмеш пе?

Ол өйдө бастыра керектердин өдүп турган аайы чек ондый болгон. Агаш аразы бойына јарамыкту бүдүмин бир де катап кубултпады. Ондо калакташкан да, јенүге де сүйнгө миллиондор тоолу үндер түни-түжиле јангыланып турды. Тыш кебери де, табыжы да, көлөткөлөри де, калык-јоннын составы да — ончозы, тонуп калгандый, бир де кубулбай турды. Қыскарта айткажын, бу сүрекей бек тургузылган ээжи болгон; оны көргөн сыраңай кату да кылык-јанду воеводанын кандый бир јенүлү, анчадала «слердин степенствогордын тагынан бойыгардын каруузына» берилген каршуларды өткүрери керегинде санаа кирбес эди.

Онойып үчинчи Топтыгиннин санаазында кенетийин коомой-јакшынын теориязы табылды. Ол сүрекей чокум, керек дезе, јүрүмде шинделген белен ченемелдү болуп табылды. Онон улам Топтыгиннин санаазына Эштектин айткан сөзи кирди. Бир катап Эштек, оныла нак куучындажып отурала, мыңайда айтты:

— Бу слер јаантайын кандый каршулар керегинде сурап турыгар? Бистин ижибисте эг керектү неме чап-

тык эпес, токтотпос! Эмезе орустап айтса: дурак на дураке сидит и дураком погоняет!¹ Бот ол. Слер, нажым, ондый ээжи аайынча жүрзегер, каршулар да алдынаг бойлоры бүдер, бастыра керектер де жакшы болор!

Керектин аайы онын айтканынча ла болуп туры. Тенек тенекти тенекле камчылап турганына сүүниң ле отурза, ончозы бүде берер.

— Бу воеводаларды не ийип турганын мен билбей де турым! Олор жок то болгон болзо... — деп, чала неме керектебей барган майор ого жал төлөп турганын эске алынала, бу жарабас санаазын туй базып салды: кем жок, алдырбас, тым...

Бу сөстөрүн айдала, айу бир келтегейинег экинчи келтегейине анданып жадып алала, ичегеннен жагыс ла жалын алар тужында чыгып турар деп сананып алды. Онын кийининде агаш аразындагы бастыра керектер саржула сүркүштөп койгондый амыр өдөр болды. Майор уйуктап жатты, улус дезе ого чочконын балдарын, такаалар, мөт лө керек дезе аскан аракы да экелип, ичегеннин оозына салып турдылар. Майор аңылу өйдө уйуктап туруп, ичегенинен чыгып алала, ол экелген курсакты тыгып турды.

Онойып 3-чи Топтыгин ичегенинде жадып, көп жылдарды өткүрди. Жакшы эмес, же агаш аразынын сүрекей жарадып турган ээжилери бу өйдин туркунына бир де катап бузулбаган учун, ого үзеери «натуральный» каршулардан башка кандый да каршулар эдилбеген учун, ого Каракула да бойынын быяанын жетирди. Эң баштап ого подполковниктин, онын кийининде полковниктин жамызын берди, учында дезе...

Же мында кобыга сүмелү эр улус келгиледи, 3-чи Топтыгин дезе ичегенинен ак жерге чыгып келди. Оны бастыра андардын үүлезиндий үүле тапты.

¹ Тенек тенекке минип алала, тенекле камчылап жат.

КОНЯГА

Коняга арыганына јолдын јаказында үргүлөп јадыры. Крестьянин эр кижини оны јангы ла чечеле, откорорго агыдып ийген. Је Коняга азырал керектеп турган эмес. Сүрүп турган кыра сүрекей кату, таштү јерден учураган: олар крестьянинле экү оны бастыра күчин салып јендедилер.

Коняга — ол крестьянин кижининг бир де аңгылу башказы јок малы, кыйнадып, соктыгып калган, чичке төштү, кырлайып калган кабыргаларлу, омырузын хомут басып салган, буттары уладап калган ат. Бажын Коняга кунучкыл тутат; онын арыктаганына јалы жукарып калган; көстөринен јаш агып, тумчугынан суу агат; үстиги эрди, теертпек чилеп, калбайып калган. Ондый малла көп иштеп болбозын, иштеерге дезе керек. Коняга хомуттан кере түжине чыкпайт. Јайгыда эртен турадан ала энгирге јетире јер ижин иштейт, кышкыда, јылу түшкенче, одын-өлөг тартат.

Күч алынгадый арга дезе Конягада јок: ого берилип турган азырал не онду, ого јүк ле тиштеринди калыктырып аларын. Јайгыда түнде јаланга кондырарга айдап јүргенде, јымжак өлөг јип алар арга бар, кышкыда дезе эдип јазап алган немелерди базарга тартып турат, оног айылына келеле, керткен чирик салам јип јат. Јаскыда, малды јаланга чыгарар тужында, оны бут бажына узун агаштарла көжүрлөп тургузадылар; јаланда дезе бир де чарак өлөг јок; каа-јаа ла јерлерде чирип калган куудан өлөг шаршайып калган турат, оны өткөн күсте мал јибегени тегиндү эмес.

Коняганын јүрүми коомой. Јакшы кижининг колына учурап калганы база да јакшы, ол оны тегин јерге ке-

нетпей јат. Экү јаланга салдалу чыгып баргылаганда: је, эркем, тартын ла! — деген таныш кыйгыны Коняга угуп, јарт ондоп турат. Бойының ачынчылу көксиле керилип, эки колыла тайанып, буттарыла чирей тебинип, тумчугын төжи јаар тартып турар. Је, каторжный, чыгара тарт ла! Салданы ээчий дезе крестьянин эр кижии салданы бойы төжиле ичкери ийдип, колдорыла салданын туткаларына, темир капкы чылап, кадалып алып, буттарыла јаш тобракка бадалып, салдазы јолдон чыга бербезин деп, анган артып калбазын деп, јолынаг чыга конуп, көстөриле шинжилеп барадат. Кыраныг бир учынаг база бир учына јетире бир јол өткилеп алза — экилези калтыражып турат: өлүм бойы бу ла келди! Конягага да, крестьянин эр кижиге де — экилезине өлүм; күнүн сайын өлүм.

Крестьян эр улус јүрүжер тозынду јол деревнеден деревнеге јетире тапчы тилимле чөйилип барган јадат; јуртка кире конот, оног чыгала, билдиртпес јер јаар база ла уулана берет. Оның эки јаныла кырлар јадат. Кырлардың учы-куйузы да јок; бастыра элбек, ыраак телкемдерди олор бүркейт; јер ле тенери бириккен де јерлерде ончо кыралар. Алтындый суркурап, јажарып јаткан ээн јаландар деревнени темир курчула кабыра тудуп алгандый, бу јаландардың учы-куйузы да билдирбес, деревнеден чыкса ол јажыл кырлардан өскө барар јер де јок. Туку ол ыраакта кижии келеет; мендештү базыттанг оның буттары тизезинен булкулып турган болор, ыраактан көргөндө дезе учы-куйузы јок јолды өдүп болбой, јагыс ла јерде тејсенип туры деп көрүнөт. Ол кичинек, көскө илинер-илинбес точка ырап бараткан эмес, јүк ле өчөмиктелип јат. Өчөмиктелип, өчөмиктелип барадала, оног оны учы јок телкем бойы јудуп ийген чилеп, кенетийин јоголо берет.

Чөрчөктө айдылгандый ийде-күчтү кату јаландар, улу кеберин буспай, чактан чакка кыймык та јок кадып јадат. Бу ийде-күчти кем јайымдап алар? оны ак-јарыкка кем чыгарар? Бу задача эки тындуның үлүзине једишти: крестьянинге ле Конягага. Оло экилези энеден чыкканынаг ала өлөр күнине јетире бу задачаны бүдүрерге тартыжып, канду терин агызадылар, јалан дезе бойының чөрчөктөгидий ийде-күчин — крестьян кижинин шыразын сениктиргедий. Коняганыг дезе ооружын эмдегедий ийде-күчин эмдиге јетире бергелек.

Коняга сырагай ла изү күнет жерде жадыры; эбиреде бир де агаш жок, кей десе сүрекей тыг кызып калган, керек десе тыныш та буулып турат. Журттын ортозыла каа-жаа тозын куйундалып өдөт, же оны көдүрүп турган эзин серүүн экелип турган эмес, жагыдан кызу кей экелет. Көгөөндөр лө чымылдар, жүүлип калган чылап, Коняганын үстиле айланышкылап, онын кулактарына ла тумчугынын үйттерине тыгылып, эмесе жоортып калган балу жерлерине кадагылап турат, ат десе — өңкүре кадагандарын сезип, жүк ле кулактарыла кыймыктадып жадыры. Коняга үргүлөп жаткан ба эмесе өлүп бараткан ба — билип те болбос. Онын бастыра өзөгү ле кан тудуп койгон оорунгай жерлери кызу кейден күйүп калды деп, ол комуудаар да аргазы жок. Бу да органы эрмек айдынып болбос тындуга кудай бербеген.

Коняга үргүлөп жадыры, же ол амырап жаткан эмес, ол кыйынду карамтыгып жадарда базырынып кирген түш эмес, ого кандый да колбузы жок барынкый неме эбелет. Ол барынкыйда онду кеберлерден болгой кайкамчылу желбизиндер де жок; ол кыйналып калган Конягала кожо туруп эмезе ичкерилеп турар бирде кара, бирде оттый кызыл сүрекей жаан темдектер болды, олар атты бойлорыла кожо тартып, түп жок тамыга апараткандый болды.

Жаланнын учы-куйузы жок, оноң ырап, кайдаар да барып болбозың! Коняга оны салдалу сындай да, томыра да тоозы жок катап жүрген, же ондый да болзо онын учы-куйузы жок. Ак-жарыктын алдында ээн де артар, чечектеп те турар эмезе ак кардын алдында көбжип те калган жаткан жалан сынына да, тууразына да учы жок жайылып калган, ол бойына удурлажа тартыжуга, кычырып турган эмес, көндүрө ле базынчыкка алып жат. Оны таныырга да, бактырып та аларга, уяададып та саларга болбос: эмезе ол тургуза ла өлө бергендий боло берер, эмезе тургуза ла жагыдан туулгандый болуп калар. Мында өлүми не, жүрүми не болгонын ондоп болбозың. Же өлүмнинг де, жүрүмнинг де эн баштапкы керечизи — Коняга болуп жат. Ончолорына жалан — кеен жайым, поэзия, элбек жер; Конягага десе ол — кайын, олжо, жалан оны жаба базып, онын калганчы ийде-күчин айрып алып жат, же ондый да болзо, бойынын тойынганын эзенбейт. Тагдактан тагдакка жетире Коняга базып жүрөт, онын алдында десе элбек кара телкем барып, оны бойыла ко-

жо тартып ла, тартып ла јат. Шак эмди де ол онын алдында элбендеп туры, үргүлөп јадарда ого эмди де — је, эркем! је, каторжний! је! — деген кыйгы угулат.

Тагдактаг тагдакка јетире Конаяга кызу чок берип турган кызыл јалбыш шар качан да өчпөс; јанмырлар, күкүрттер, шуургандар, соок... качан да болзо токтобос. Ар-бүткен ончозына — эне, јангыс ла Конаяга — камчы ла шыра. Ак-јарыктын кандый ла кубулгазыны ого кыйын-шыралу, кандый ла чечектеп јаранганы ого — корон. Конаяга кандый ла кееркедү де, чурананыг табыжы да, жүзүн өңдү чечектер де јок; эдинин өңзүрегенинен бойынын јобогонынаг ла ачу-корон шыразынан өскө ол нени де эзебей јаткан. Күн ар-бүткенди јылузыла јылыдат, жаркыныла јарыдат, онын чогы дезе жүрүмге ле јыргалга кычырат — онын керегинде Конаяга дезе жүк ле јангыс јанын билер: онын жүрүминде тоозы јок корондорго ол јангы корон кожуп јат.

Иште уч-баш та јок! Онын ак-јарыктагы жүрүмнин бастыра учуры ишле токтоп јат; ол жүк ле ого болуп јайалган ла туулган, иштебесе ол кемге де кереги јок болдон болгой, чотонкой ээлердин айдыжыла болзо, көндүре чыгым јетирип јат. Онын жүрген жүрүмнин бастыра айалгазы ого иш эдер арга берип турган балтыр эттин күчи жүк ле өлүмжиребегедий эдип бир кеминде тударына ууландырылган. Ол бойынын кыйалта јок бүдүргедий ижин бүдүрерге аргалу болзын деп, онын азыралы да, амыраар ойи де ойлөп кемјилип берилет. Онын сонгында дезе јаланг ла ондо болуп турган не ле кубулгазындар оны кенеткендер, — онын буттарында, јарындарында ла арказында канча јангы шырка кожулганы бир де кижиге керек јок. Онын јакшы жүрүми керек эмес, ишке чыдагадый күчи керек. Бу базынчыкка ол канча чактын туркунына шыралап турганын — ол билбес; мынаг ары база канча чактын туркунына оны жүктенетени — чотолбой јат. Ол карануй, түби јок орого түжүп бараткандый жүрүм жүрүп јат, база тирү организмге берилген бастыра эзедүлерден, ол жүк ле иштен улам болуп турган ачу-корон сысты сезер аргалу.

Конаянын бастыра жүрүми учы-куйузы јок деп темдектелген. Ол онду жүрүм де жүрбейт, је өлбөй дө јат. Јаланг дезе оны, көп буттарлу курт-когыс чылап, тоозы јок сандарыла бойына јаба тартып алала, сүрүп турган кырадан агытпай тургандый. Ол бойын кандый да агы-

лу темдектерле көргүскен де болзо, ол жаантайын ол ло бойы: соктырып, кыйналып калган, жүк ле тирү. Ол бойының канын төгүп турган жалаң чылап, күндерди де жылдарды да, чактарды да тоолобой, жүк ле үргүлжиге түгенбес жүрүмди билип жат. Ол бастыра жалаңдарда жүрүп жат, же ондо до, мында да ол жаңыскан, бойының тарыска көксиле чырмайып, чөйилип жүрет, кайда да болзо ол сок жаңыскан ла бойы, ады да жок Коңяга. Оның ичинде өлүми жок, туш башка айрып болбос ло өлтүрүп кырып болбос бүткүл калык бар. Жүрүмнің учукуйузы жок — жүк ле бу айалга ол калыкка жарт. Же бу мындый жүрүм дегени не? Коңяганы ол өлбөс жүрүмдү эдип нениң учун кижендеп салган? Ол кайдаг келген, кайдаар барып жат? — жарты жок, же бу сурактарга, байла, бир тушта келер ой каруузын берер... Же, телекейди көсмөкчи кайкамчыларла койлодип, ологро тирү тындуларды жимек эдип берип салган өткөн өйдиг карагуй таамызы чылап ок, нени де билбес, неге де кере-жара киришпес болуп артып турардан маат жок.

Коңяга үргүлөп жадыры, оның жаныла бир де неме этпес, кей-кебизин немелер өткилеп жат. Баштапкы ла катап көрзө, Коңяга ла Пустопляс¹ — жаңыс аданың балдары деп, кем де айтпас. Ондый да болзо бу жуук төрөөндөр керегинде озогы куучын эмдиге жетире ундулга-лак.

Бир тушта карыган жылкы жүртап жаткан, ондо Коңяга ла Пустопляс деп эки уул болгон. Пустопляс жалакай ла уккур уул болгон, Коңяга десе — эш неме ондобос ло күркет болгон. Карыган адазы Коңяганың эш неме ондобос ло күркет болгонына саат өйгө чыдашкан, уулдарын экилезин, балазак ада болгон адында, саат өйгө түптүңгей алып жүрген, же учкары чугулданала, мынайда айткан: «мениң слерге үргүлжиге күүнзеген табым мындый болзын: Коңягага—салам, Пустопляска—сула». Ол ло өйдөг ала ондый болуп артып калган. Пустоплясты жылу кажаганга тургускандар, жымжак салам төжөп бергендер, мөттү сырала сугардылар, ажанар яслязына амтанду тараан уруп бердилер; Коңяганы десе соок таскакка жединип ежелеле, бир кучак жыдып калган салам таштап бергендер: тиштеринге копылдат, Коңяга! Суузанг — туку түүлип калган суу жадыры.

¹ Пустопляс—бир де неме этпес, кей-кебизин кижини айтканы.

Ак-жарыкта журтап жаткан карындажы бар деп, Пустопляс арай ла ундубаган, је неден де улам кунугала, кенетийин сагыш алынды. «Јылу кажгаган мениг күүниме тийди, мёттин ток сыразын ичерге эрикчендү болды, јыл болгон тараан тамагымнаг ашпайт; мениг карындажым кандый јүри болбогой, барып көрөдим!»

Көргөжин — онын карындажы өлүми јок! Учुरаган ла немеле оны соккылайт, ол дезе тирү јүри; оны саламла азырагылайт, ол дезе тирү! Јалагнын кажы ла јаны јаар көрзө, бастыра јерлерде карындажы иштенет; сен оны јагы ла мында көргөн, оног јумган көсти ачкалакта — ол качан ок туку ондо кол-буттары мыйрындап базат. Онын арказын артадып болбой агаш бойы сынып турганда, ондо, көксинде, кандый да алкышту сүнее бар болор.

Эш неме этпес, кей-кебизин немелер Қоняганы эбиреде базаып јүрер болдылар.

Олордын бирүзи айдат:

— Ол јаантайын иштегенине ондо керсү шүүлтелер көп јуулганынаг улам оны неле де артадар арга јок. Кулактар мандайдаг бийик өспөйтөн деп, малтанын төбөзин камчыла јага согуп болбозыг деп ол билип ала-ла, бастыра бойы кеп сөстөргө курчадып, Христос кудайдын койынында отурган чылап, јобожынаг ла журтап јат. Су-кадык јүр, Қоняга! Бойыннын керегинди бүдүрип, шиндеп јүр!

Экинчизи јөпсинбей мынайда айдат:

— Јо-о, калак, онын јүрүми мынча кире бек болгоны онын керсү шүүлтелеринен болуп турган эмес! Керсү шүүлте дегени ол не? Керсү шүүлте дегени ол — математический формуланы эмезе полиция јанынаг чыккан приказты эске алындырып турган кандый бир тегин ле, төгүнге түней јарт неме. Қоняганын артабазына бу јөмөлтө болуп турган эмес, ол бойында тыннын јүрүмин ле јүрүмнин тынын алып јүргенинен артабай јат! Ол бойында бу эки немени алып јүргенче оны кандый да агаш артадып болбос!

Учинчизи айдат:

— Ээ чаалда, бу слер кандый эрмекти калырайдыгар! Тыннын јүрүми, јүрүмнин тыны — бир де шүүлтези јок сөстөрди селиштире тургусканы, база не де эмес пе? Қо-

няганың артабас болгоны сыраңгай оңон эмес, ол бойына «сыраңгай чындык иш» таап алганынаң улам артабайт. Бу иш оның күүн-санаазының бир аай болорына берип, оны алдынаң бойының да, калык-јонның күүниле де јөпсиндирип, кандый да кулданыштың алдында јеберен чакка турумкай эдип салды. Иштен, Коняга! чирен ле! тартын ла! бис эш неме этпес, кей-кебизин немелер үргүлјиге јылыйтып салган күүн-санааны иштен таап јүр.

Төртинчизи дезе (арақы садып турган којойымның конюшнязынаң көндүрө келген болгодый) база айдат:

— Јо-о калак, господиндер, господиндер! Слер ончогор тегери јаар уулайдыгар! Конягага кандый бир аңылу шылтак кирип калганынаң оны артадар арга јок эмес, ол эр-јажына ла шыразына, бойының шыразына, үренип калган учун ондый. Эмди оның арказына бүткүл агашты да сый соксон, ол тирүү ле бойы болор. Туку ол јадыры — ондо тын да јок деп көрүнөт, — оны камчыла јакшы атыйландырып ийзен чи, ол буттарыла кодоро тееп, катап ла база берер. Кемди кандый керекке тургускан, ол ло керегин бүдүрип јат. Тоолоп көрзөг дө, ондый кенеп калган немелер јалаңда канча кире таркап калган — ончозы түп-түнөй. Олорды эмди канча да кире кенедигер — олор бу мынчачакка да коробос. Эмди ле көрүп турзаң — ол јок, тургуза ла — јер алдынаң чыга конор.

Бу куучындар бастыразы чындык керектен улам башталган эмес, кунуккандарынаң улам башталган учун, кей-кебизиндер эрмектежип-эрмектежип турала, учында кериже берет. Је ырыс болуп, сыраңгай ла керектү өйинде крестьянин уйгунала, ол блааш-кериштерди бастыразын мындый сөстөрлө јартап салар:

— Н-но, каторжный, кыймыктан!

Эш неме этпес, кей-кебизин немелердин маказы бу ла тушта канар.

— Көрзөгөр дө, көрзөгөр дө! — деп, олор күрүс те, башка-башка да кыйгырар. — Көрзөгөр, ол канайып чиренип јат, ол колдорыла канайда чырмайт, буттарыла дезе канайда тебинет! Керек устан коркот дегени шак ла бу! Чирен, Коняга! Бат үренер керек! Бат кемге өткөнөр керек! Н-но, каторжный, н-но!

Б А Ж А Л Ы К Т А Р

Кире сӧс	3
Бир җокту кижі эки генералды азыраганы керегинде повесть (Е. Палкин кӧчӱрген)	6
Кийик помещик (А. Сабашкин кӧчӱрген)	15
Ойгордог ойгор одорок (Е. Плеханова кӧчӱрген)	24
Айу воеводстводо (И. Кочеев кӧчӱрген)	31
Коняга (Н. Куранаков кӧчӱрген)	44

Редактор. *Е. Плеханова*
Тех. ред. *С. Суразаков*. Корректор *С. Сабашкина*.

АН 30965 Сдано в набор 28/X-54 г. Подписано к печати 29/XI-54 г.
Формат $84 \times 108 \frac{1}{32}$ Бум. листов 1,62, печатных листов 3,25. Уч. изд. л. 2,9
Тираж 2000 экз. Заказ 2405. Цена 75 коп.

г. Горно-Алтайск, типография № 15 полиграфиздата.

40,00

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

--

Колич. предыл выдач _____

Баазы 75 аҗча
Цена 75 коп.

М. Е. Салтыков-Щедрин
ИЗБРАННЫЕ СКАЗКИ

—
На алтайском языке